ΠΛΗΡΩΜΕΝΟ ΤΕΛΟΣ Του Τομέα ΚΕΜΠ ΚΡΥΟΝΕΡΙΟΥ Αριθμός Αδείας 4537
ΕΛΤΑ Hellenic Post
ΕΝΤΥΠΟ ΚΛΕΙΣΤΟ ΑΡ. ΑΔΕΙΑΣ 1973/05 ΚΕΜΠ ΚΡΥΟΝΕΡΙΟΥ

ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ

ΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΙΝΕ/ΓΣΕΕ Τεύχος 227, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2016

ΙΝΕ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΣΕΕ

• Οικονομική κρίση και Οικονομική ανάκαμψη

• Δραστηριότητες του ΙΝΕ/ΓΣΕΕ

ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΓΣΕΕ

Τεύχος 227, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 2016

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Η οικονομική κρίση και η κρίση χρέους στην οποία έχει βυθιστεί η Ελλάδα από το 2009 και μετά σηματοδοτούν την κατάρρευση του ελληνικού κοινωνικοοικονομικού μοντέλου της περιόδου 1990-2008, το οποίο, ανάμεσα στα άλλα, βασιζόταν ιδιαίτερα στον εξωτερικό δανεισμό. Παρά ταύτα όμως δεν έχει σχεδιαστεί ακόμα μια αξιόπιστη στρατηγική μετάβασης σε ένα νέο, πιο παραγωγικό και κοινωνικά δίκαιο μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης Αντιθέτως οι ελληνικές κυβερνήσεις και την περίοδο της κρίσης συνέχισαν να ακολουθούν τις νεοφιλελεύθερες αντιλήψεις για τη διαχείριση της οικονομίας. Επομένως συνέχισαν να προσπαθούν να εκσυγχρονίσουν το παλιό κρατικίστικο και οικογενειοκρατικό μοντέλο εφαρμόζοντας νεοφιλελεύθερες πολιτικές. Αυτό όμως τελικά μετέτρεψε την οικονομική κρίση σε κοινωνική κρίση. Στόχος δε της παρούσας εργασίας είναι να διερευνήσει αν, και κατά πόσο, η κοινωνική αυτή κρίση μετατράπηκε σε κρίση εμπιστοσύνης. Στο τεύχος αυτό της ΕΝΗΜΕΡΩΣΗΣ δημοσιεύεται άρθρο σχετικά με την Οικονομική κρίση και την κρίση χρέους στην Ελλάδα, καθώς επίσης και οι δραστηριότητες του ΙΝΕ το τελευταίο διάστημα.

ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ • ΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΟΥ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟΥ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΤΗΣ ΓΣΕΕ

ΕΚΔΟΤΗΣ: Γιάννης Παναγόπουλος
ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ: Γιώργος Αργείτης, Γιάννης Κουζής, Δημήτρης Κατσορίδας, Γιώργος Κολλιάς, Γιώργος Κρητικίδης
ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΕΚΔΟΣΗΣ: Γιώργος Αργείτης
ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ: Γ. Κολλιάς, Δ. Κατσορίδας
ΓΡΑΦΕΙΑ: Ιουλιανού 24 Αθήνα, Τηλ: 210 8202247, Fax: 210 8202202
ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΑ: www.inegsee.gr • **ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ:** vpetrak@inegsee.gr
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ: ΚΑΜΠΥΛΗ, Αντιγόνης 60, Τηλ: 210 5156820, Fax: 210 5156811, www.kambili.gr

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΡΙΣΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΝΑΚΑΜΨΗ

Του Δημήτρη Καραλή

Εισαγωγή

Η οικονομική κρίση και η κρίση χρέους στην οποία έχει βυθιστεί η Ελλάδα από το 2009 και μετά σηματοδοτούν την κατάρρευση του ελληνικού κοινωνικοοικονομικού μοντέλου της περιόδου 1990-2008, το οποίο, ανάμεσα στα άλλα, βασιζόταν ιδιαίτερα στον εξωτερικό δανεισμό. Παρά ταύτα όμως δεν έχει σχεδιαστεί ακόμα μια αξιόπιστη στρατηγική μετάβασης σε ένα νέο, πιο παραγωγικό και κοινωνικά δίκαιο μοντέλο οικονομικής ανάπτυξης Αντιθέτως οι ελληνικές κυβερνήσεις και την περίοδο της κρίσης συνέχισαν να ακολουθούν τις νεοφιλελεύθερες αντιλήψεις για τη διαχείριση της οικονομίας. Επομένως συνέχισαν να προσπαθούν να εκσυγχρονίσουν το παλιό κρατικίστικο και οικογενειοκρατικό μοντέλο εφαρμόζοντας νεοφιλελεύθερες πολιτικές. Αυτό όμως τελικά μετέτρεψε την οικονομική κρίση σε κοινωνική κρίση. Στόχος δε της παρούσας εργασίας είναι να διερευνήσει αν, και κατά πόσο, η κοινωνική αυτή κρίση μετατράπηκε σε κρίση εμπιστοσύνης.

1. Πριν την κρίση: Η περίοδος του νεοφιλελεύθερου εκσυγχρονισμού 1990-2008

ι. Από τον σύντομο κευνσιανισμό στον εξευρωπαϊσμένο νεοφιλελευθερισμό

Ήδη από τα τέλη της δεκαετίας του 80, ο ιδιότυπός ελληνικός κευνσιανισμός που εφαρμόστηκε στην Ελλάδα την μεταπολίτευση (ιδίως βέβαια την περίοδο 81-85) για πρώτη φορά στην ιστορία της χώρας ήταν προφανές ότι είχε εξαντλήσει τα όρια του. Η επεκτατική δημοσιονομική πολιτική δεν είχε αποδειχτεί το κατάλληλο μέσο αντιμετώπισης της κρίσης στην οποία είχε εισέλθει, από την δεύτερη πετρελαϊκή κρίση και μετά, η ελληνική οικονομία. Αντιθέτως, την δεκαετία του 80 η ελληνική οικονομία εσωτερίκευσε την κρίση που αντιμετώπιζαν οι δυτικοί αναπτυγμένοι καπιταλιστικοί κοινωνικοί σχηματισμοί και η οποία στην χώρα μας εμφανίζονταν με την μορφή της αποβιομηχανοποίησης εξαιτίας της πτώσης του ποσοστού κέρδους στον βιομηχανικό τομέα, τον περιορισμό των πιστώσεων και του ριζοσπαστικού κλίματος της εποχής που δεν ευνοούσε τις δραστηριότητες του ιδιωτικού τομέα (Σακελλαρόπουλος 2001: 370-372). Οι επενδύσεις, εγχώριες και ξένες, μειώθηκαν και πολλές εταιρείες που ανήκαν στους κλάδους της βιομηχανίας, της επεξεργασίας τροφίμων και της μεταλλουργίας χρεοκόπησαν. (Helen Louri and Ioanna Pepelasis-Minoglou 2002: 335). Η συμμετοχή της βιομηχανίας στο ΑΕΠ διαρκώς μειωνόταν, χωρίς τουλάχιστον να παρατηρείται κάποια αύξηση της συμμε-

τοχής των κλάδων υψηλής τεχνολογίας. Ταυτόχρονα η ύφεση και το κλίμα αποεπένδυσης επηρέασαν αρνητικά την παραγωγικότητα της εργασίας. Έτσι, τελικά κατά μέσο όρο την περίοδο 81-89 το ΑΕΠ ανέβηκε μόνο κατά 0,8% (Markantonatou 2012: 421).

Ουσιαστικά η επιλογή των ελληνικών κυβερνήσεων να «κοινωνικοποιήσουν» το κόστος της αποβιομηχανοποίησης εφαρμόζοντας ένα σχέδιο αναδόμησης και εθνικοποίησης των λεγόμενων προβληματικών επιχειρήσεων δεν ήταν πλέον βιώσιμη. Βέβαια, αυξήθηκαν τα ποσοστά κερδοφορίας του τραπεζικού κεφαλαίου. Από την άλλη όμως, όχι μόνο δεν εξυγιάνθηκαν αυτές οι επιχειρήσεις, αλλά τα χρέη τους διαρκώς αυξανόταν. Η αύξηση δε αυτή των χρεών τους επιβάρυνε τον κρατικό προϋπολογισμό και, κατά συνέπεια, οδήγησε σε αύξηση του δημόσιου χρέους (Markantonatou 2012: 421-22, Tsakalotos 1998:117).

Βέβαια, το δημόσιο χρέος δεν αυξήθηκε μόνο λόγω των προβληματικών. Αντιθέτως, αποφασιστικό ρόλο στην διόγκωση του δημόσιου χρέους ως ποσοστό επί του ΑΕΠ, αλλά και των δαπανών του για την εξυπηρέτηση του ως ποσοστό τόσο επί των εσόδων όσο και επί των δαπανών του κρατικού προϋπολογισμού διαδραμάτισε η προσπάθεια να εγκαθιδρυθεί επιτέλους στην χώρα μας ένα κράτος πρόνοιας (Markantonatou 2012: 422). Και αυτό γιατί, λόγω της οικονομικής ύφεσης η προσπάθεια αυτή επιλέχτηκε να μην χρηματοδοτηθεί από τους φόρους, αλλά καταφεύγοντας στον εσωτερικό και εξωτερικό δανεισμό. Έτσι όμως δημιουργήθηκαν πληθωριστικές πιέσεις που, σε συνδυασμό με τα μέτρα νομισματικής πολιτικής που ακολουθήθηκαν για να τις αντιμετωπίσουν (πχ υψηλά επιτόκια), εμπόδιζαν την περαιτέρω επέκταση του χρηματοπιστωτικού κεφαλαίου και, κατά συνέπεια, την οποία προσπάθεια ανάκαμψης της ελληνικής οικονομίας, διότι δημιουργούσαν περιορισμούς στην αγορά του χρήματος (Καζάκος Π, 2001: 400-410, Παπαδόγαβρος, (επίμ), 2006: 132).

Από την άλλη βέβαια, η αύξηση της απασχόλησης στον δημόσιο τομέα, η διατήρηση της απασχόλησης στις προβληματικές και η χαλάρωση των προϋποθέσεων συνταξιοδότησης κατέστησαν δυνατή την διατήρηση των ποσοστών ανεργίας σε ανεκτά για την κοινωνία επίπεδα παρά την αποβιομηχανοποίηση. Ταυτόχρονα όμως εμφανίστηκαν τα όρια των πολιτικών αυτών αντιμετώπισης της ανεργίας με τη μορφή «δυσκαμψιών» της αγοράς εργασίας και με την αύξηση των ελλειμμάτων του ασφαλιστικού συστήματος. Επομένως, παρά τις όποιες του επιτυχίες, το υπόδειγμα μακροοικονομικής παρέμβασης που είχε (με παλινωδίες, πάντως) ακολουθηθεί την δεκαετία του 80 είχε εξαντλήσει τα όριά του. Αυτό δε, την δεκαετία του 90, θα παρουσιαστεί από τις κυρίαρχες δυνάμεις ως απόδειξη της αποτυχίας του κρατικού παρεμβατισμού και της αναγκαιότητας να μειωθεί το κράτος και ο ρόλος του στην οικονομία (Καζάκος Π, 2001: 403, Παπαδόγαβρος, (επίμ), 2006: 132).

ii. Ο ατελέσφορος εκσυγχρονισμός

Ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 90, η κυβέρνηση Μητσοτάκη επιχείρησε να υλοποιήσει ένα νεοφιλελεύθερο πρόγραμμα. Έτσι, για παράδειγμα, προχώρησε

σε ιδιωτικοποιήσεις, σε μεταρρύθμιση του ασφαλιστικού συστήματος και σε θεσμικές παρεμβάσεις που προωθούσαν την αύξηση της ευελιξίας στην αγορά εργασίας (αναπτυξιακός νόμος 1892/90) Όμως, ήταν η πορεία προς την οικονομική (ιδίως δε νομισματική) σύγκλιση των χωρών μελών της ΕΕ που συνέβαλε κατά κύριο λόγο στην εδραίωση ενός πλέγματος κρατικών πολιτικών, βασικό γνώρισμα του οποίου είναι ότι επιδιώκει την απορρύθμιση των αγορών και τον περιορισμό των μονοπωλίων που χρησιμοποιούσε προνομιακά το κράτος για να παρεμβαίνει στην οικονομία. Επομένως η μετατροπή της συμμετοχής της Ελλάδας στην ΟΝΕ σε εθνικό στόχο σε καμία περίπτωση δεν ήταν απλώς μια τεχνοκρατική, πολιτικά και ταξικά ουδέτερη, επιλογή. Η διαδικασία εξευρωπαϊσμού της ελληνικής οικονομίας και πολιτικής που ξεκίνησε με την υπογραφή, το 1991, της συνθήκης του Μάαστριχτ από την Ελλάδα, συνετέλεσε στην επικράτηση ενός νέου υποδείγματός μακροοικονομικής πολιτικής που εξυπηρετεί συγκεκριμένα συμφέροντα και που βασίζεται σε συγκεκριμένες ιδεολογικές αντιλήψεις (Markantonatou 2012: 422-23).

Ουσιαστικά, υπογράφοντας την Συνθήκη του Μάαστριχτ η χώρα δεσμεύτηκε να υιοθετήσει μια περιοριστική δημοσιονομική πολιτική, η οποία θα έχει σαν βασικό της στόχο την εξάλειψη των δημοσιονομικών ελλειμμάτων και τη σταδιακή μείωση του δημόσιου χρέους. Έτσι, η πτώση της κυβέρνησης της ΝΔ και η επιστροφή του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία το 93 δεν σήμαινε και επιστροφή στην οικονομική πολιτική της δεκαετίας του 80. Αντιθέτως μάλιστα, μετά την ήττα της αριστερής πτέρυγας του ΠΑΣΟΚ στην μάχη διαδοχής του Α Παπανδρέου από τον Κώστα Σημίτη, του οποίου το βασικό σύνθημά ήταν ο «εκσυγχρονισμός», οι κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ προχώρησαν στην εφαρμογή αυστηρών «προγραμμάτων σύγκλισης» για να επιτευχθεί ο στόχος της ένταξης στην ΟΝΕ που, υποτίθεται, θα καθιστούσε πράξη το κυβερνητικό σύνθημά της εποχής «ισχυρή Ελλάδα». Έτσι, κατέστη και για το πολιτικό φορέα που εκπροσωπούσε την κεντροαριστερά αποδεκτή η θέση ότι βασικός στόχος της μακροοικονομικής πολιτικής πρέπει είναι η καταπολέμηση του πληθωρισμού και όχι της ανεργίας (Markantonatou 2012: 422).

Αν, ως το 1996, η αντιπληθωριστική στρατηγική στηριζόταν κυρίως στην λεγόμενη πολιτική της σκληρής δραχμής, η οποία επιδίωκε να διατηρηθεί σχετικά σταθερή η συναλλαγματική ισοτιμία της δραχμής με το ECU, από το Μάρτιο του 1998 και μετά, δηλαδή από την είσοδο της δραχμής στον Μηχανισμό Συναλλαγματικών Ισοτιμιών και μετά, άρχισε να δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στην εφαρμογή μια εισοδηματικής πολιτικής λιτότητας. Και αυτό γιατί πλέον η πολιτική της σκληρής δραχμής δεν αρκούσε, διότι είχε οδηγήσει σε σημαντική ανατίμηση της πραγματικής συναλλαγματικής ισοτιμίας η οφειλόμενη στην επιτάχυνση της οικονομικής δραστηριότητας αύξηση της πίεσης του κόστους εργασίας. Έτσι, αποφασίστηκε να δοθούν αυξήσεις στο δημόσιο τομέα αντίστοιχες με την αύξηση του πληθωρισμού. Επίσης έγινε προσπάθεια να καθιερωθεί στον ιδιωτικό τομέα μια πολιτική συγκράτησης των μισθολογικών αυξήσεων. Σημαντικό δε βήμα επίτευξης του στόχου αυτού ήταν, ανάμεσα στα άλλα, και η διετής εθνική

συλλογική σύμβαση που υπογράφτηκε το Μάιο του 1998 (Καζάκος Π, 2001: 497-520).

Βέβαια, και πριν το '98 η πολιτική μισθών κυριαρχούνταν από τις λογικές του μειωμένου εργατικού κόστους ως στοιχείου μείωσης του πληθωρισμού και ενίσχυσης της ανταγωνιστικότητας της ελληνικής οικονομίας. Απλώς οι αλλεπάλληλες πολιτικές εισοδηματικής λιτότητας που είχαν κατά καιρούς εφαρμοστεί από το 85 και μετά, εντάθηκαν έτι περαιτέρω εν όψει της επίτευξης των ονομαστικών στόχων της ΟΝΕ. Έτσι τελικά η πληθωριστική επίδραση της υποτίμησης της δραχμής το Μάρτιο του 1998 στις τιμές απεδείχθη προσωρινή μόνο: το 1999 ο πληθωρισμός ήταν 2,1% ενώ το 1995 8,9%. Ο ένας βασικός στόχος που είχε τεθεί επομένως σε μεγάλο βαθμό επετεύχθη. Ταυτόχρονα, σε μεγάλο βαθμό επετεύχθη και ο δεύτερος, δηλαδή το να μειωθεί το έλλειμμα και το χρέος. Πιο συγκεκριμένα το μεν έλλειμμα της γενικής κυβέρνησης μειώθηκε από το 9,1% του ΑΕΠ το 1995 στο 3,1% το 1999, το δε δημόσιο χρέος μειώθηκε από 97% του ΑΕΠ το 1995 στο 94% το 1999. Η σημαντική δε αυτή δημοσιονομική εξυγίανση δεν επηρέασε αρνητικά την αναπτυξιακή πορεία της χώρας. Αντιθέτως η ελληνική οικονομία αναπτυσσόταν με ρυθμούς 3,7% κατά μέσο όρο ετησίως την περίοδο 1995-2008 (Karamessini 2012: 156-157) Αυτό δε σχετίζεται και με το ότι: Πρώτον, αυξήθηκε η παραγωγικότητα της εργασίας την περίοδο 1994-2008 30%. Αυτή η άνοδος οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στις πολλές επενδύσεις σε εισαγόμενες, καινοτόμες τεχνολογίες και σε μηχανολογικό εξοπλισμό που έλαβε χώρα εκείνη την περίοδο, ιδίως δε λίγο πριν την διεξαγωγή των ολυμπιακών αγώνων του 2004. Δεύτερον, στην ύπαρξη χαμηλών επιτοκίων που καθιστούσαν δυνατό τον εκτεταμένο δανεισμό και την ανάπτυξη του χρηματοπιστωτικού τομέα. Ο τραπεζικός τομέας διευρύνθηκε πάρα πολύ, νέες, εγχώριες και ξένες, τράπεζες εγκαταστάθηκαν στην χώρα και, τέλος, γνώρισε άνθηση (που γρήγορα βέβαια αποδείχτηκε φούσκα)και το χρηματιστήριο (Pelagidis. T,2010: 3–4, Markantonatou 2012: 423).

Αναμφίβολα, η αύξηση της παραγωγικότητας και του δανεισμού οδήγησε και σε αύξηση της εγχώριας κατανάλωσης. Βέβαια, αυτό δεν είναι απαραίτητα κακό, όπως πολλές φορές, ηθικολογικά, παρουσιάζεται, εκ των υστέρων, μετά την κρίση. Άλλωστε, η αύξηση της εγχώριας ζήτησης έπαιξε σημαντικό ρόλο στην αύξηση του ΑΕΠ όλη αυτή την περίοδο. Από την άλλη όμως, προκάλεσε και αύξηση των εισαγωγών τόσο κεφαλαιουχικών αγαθών όσο και καταναλωτικών προϊόντων (Milios J, Ioakimoglou E 2005: 13). Με δεδομένο δε ότι ήταν περιορισμένη και η δυνατότητα των ελληνικών επιχειρήσεων να είναι ανταγωνιστικές (και άρα να δημιουργηθεί ένας ισχυρός εξαγωγικός τομέας) λόγω (και) της ανελαστικής συμπεριφοράς τους όσον αφορά τα υψηλά περιθώρια κέρδους που το περνούσαν στους πελάτες μέσω της αύξησης των τιμών, το εμπορικό ισοζύγιο κατέστη αρνητικό (Ιωακείμογλου 2011: 17).

Όντως, το έλλειμμα στο εξωτερικό ισοζύγιο αγαθών και υπηρεσιών έφτασε σε επίπεδα υψηλότερα του 10% του ΑΕΠ, διότι οι ελληνικές επιχειρήσεις δεν μπόρεσαν να αντισταθμίσουν την μείωση της ανταγωνιστικότητας των τιμών των ελληνικών προϊόντων για δύο λόγους: Πρώτον,

επέλεξαν να μην επωμιστούν οι ίδιες το κόστος προσαρμογής, Δεύτερον, δεν μπόρεσαν να μεταφέρουν στο βαθμό που ήθελαν το κόστος στους εργαζομένους. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι είναι ορθός ο ισχυρισμός ότι η ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας επιδεινώθηκε εξαιτίας των απαιτήσεων των μισθωτών. Βέβαια, είναι γεγονός ότι οι μέσες αποδοχές στην Ελλάδα, κατά τα έτη 1996-2009, παρουσίασαν άνοδο. Από την άλλη όμως, η αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας ήταν τότε μεγαλύτερη από την αύξηση των μισθών. Επομένως η ανταγωνιστικότητα κόστους εργασίας (δηλαδή η ανταγωνιστικότητα στο βαθμό που εξαρτάται από το κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος) δεν επιδεινώθηκε εξαιτίας της αύξησης των μισθών. Στην πραγματικότητα παρουσίασε αυξημένες τάσεις εξαιτίας της ανατίμησης της συναλλαγματικής ισοτιμίας του ευρώ έναντι των νομισμάτων των εμπορικών εταίρων της Ελλάδας, Για αυτό άλλωστε κατά την διάρκεια των ετών 1995-2008, το κόστος εργασίας ανά μονάδα προϊόντος στο σύνολο της ελληνικής οικονομίας, συγκρινόμενο με το αντίστοιχο μέγεθος στις 35 πιο σημαντικούς εκβιομηχανισμένους εμπορικούς εταίρους της, σε εθνικά νομίσματα, παρέμεινε σχεδόν αμετάβλητο. Για αυτό επίσης, το πραγματικό ετήσιο κόστος εργασίας στην Ελλάδα παρέμεινε σημαντικά χαμηλότερο από το αντίστοιχο στις πιο προηγμένες ευρωπαϊκές χώρες, παρότι περιορίστηκε η απόσταση έναντι των άλλων χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. (Ιωακείμογλου 2011: 15-17).

Παρά λοιπόν την σταδιακή σύγκλιση των μισθών στην Ελλάδα με τον μέσο όρο της ΕΕ (από 75% το 1990 στο 86% το 2008), στην κατάταξη των πιο αναπτυγμένων χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης με κριτήριο τις ακαθάριστες αποδοχές ανά απασχολούμενο σε ευρώ η Ελλάδα εξακολουθούσε να κατέχει μέχρι και το 2009 μια από τις τελευταίες θέσεις. Άλλωστε, από το 90 και μετά, το ελληνικό κράτος, επηρεασμένο ανάμεσα στα άλλα και από τις κοινοτικές κατευθύνσεις για αύξηση της ευελιξίας ως μέσου καταπολέμησης της ανεργίας και ενίσχυσής της ανταγωνιστικότητας, πραγματοποίησε μια σειρά από θεσμικές παρεμβάσεις που υποβοηθούν την ανάπτυξη των ευέλικτων μορφών απασχόλησης καθώς και της εν γένει ευελιξίας της εργασίας. Έτσι, για παράδειγμα, θεσμοθετήθηκε: α) το 1999 η δυνατότητα διάβρωσης των κλαδικών συλλογικών συμβάσεων είτε με τα Τοπικά Σύμφωνά Απασχόλησης είτε με επιχειρησιακές συλλογικές συμβάσεις και ατομικές συμβάσεις εργασίας, β) το 2000 η μείωση των εργοδοτικών εισφορών στο ασφαλιστικό σύστημα και η μείωση των ανώτατων ορίων απολύσεων πέραν των οποίων κρίνονται ομαδικές και, άρα, όχι σύννομες, γ) το 2001 η δυνατότητα δημιουργίας «πρακτορείων εύρεσης εργασίας» τα οποία μπορούν να νοικιάζουν εργαζομένους σε εταιρείες. Οι θεσμικές δε αυτές παρεμβάσεις συνέβαλαν στην διεύρυνση της ανισότητας και στην διαμόρφωση ενός εργασιακού τοπίου διευρυμένης επισφάλειας, διότι, ανάμεσα στα άλλα, συνέβαλαν στην δημιουργία της γενιάς των 700 ευρώ, στην επέκταση της ανασφάλιστης εργασίας, στην αύξηση των απλήρωτων ωρών εργασίας και στην συρρίκνωση της νομικής και κοινωνικής προστασίας που απολαμβάνουν οι εργαζόμενοι (Κουζής Γ, 2010: 200-202, Markantonatou 2012: 423-424).

Πράγματι, η περίοδος 1990-2008 δεν αποτέλεσε σε καμία περίπτωση μόνο μια περίοδο ανάκαμψης και σταθεροποίησης της ελληνικής οικονομίας, αλλά και διεύρυνσης της ανισότητάς. Άλλωστε, το κράτος δεν άλλαξε τότε τον συσχετισμό κεφαλαίου εργασίας υπέρ του πρώτου μόνο μέσω των πολιτικών ευελιξίας της αγοράς εργασίας, αλλά και της φορολογικής του πολιτικής. Και αυτό γιατί αποτελούσαν βασικά στοιχεία της φορολογικής του πολιτικής: Α) η μείωση της φορολογίας στα κέρδη ως κίνητρο στις επιχειρήσεις να προβούν σε επενδύσεις, β) η ανοχή της φοροδιαφυγής των κοινωνικών στρωμάτων που διαθέτουν οικονομική δύναμη και πολιτικές διασυνδέσεις, γ) η απόδοση προνομιακού φορολογικού καθεστώτος στις τράπεζες, στο εφοπλιστικό κεφάλαιο, στην Εκκλησία και τα υψηλά εισοδήματα. Για αυτό άλλωστε στην Ελλάδα τα δημόσια έσοδα υστερούσαν σαφώς σε σχέση με την ΕΕ υπονομεύοντας την προσπάθεια μείωσης του δημόσιου ελλείμματος και του χρέους (Markantonatou 2012: 424, Σακελλαρόπουλος 2014: 62-65).

Ουσιαστικά, τόσο το χρέος σαν ποσοστό του ΑΕΠ όσο και το έλλειμμα ακολούθησαν αυξητική πορεία από την στιγμή που η χώρα εντάχθηκε στην ΟΝΕ, παρά το ότι, με εξαίρεση το 2008 , οι δημόσιες δαπάνες υπολείπονταν του μέσου όρου της ΕΕ, αν και οι αμυντικές δαπάνες ανήλθαν στο 3,2% του ΑΕΠ, δηλαδή σε ποσοστό διπλάσιο του μέσου όρου της ΕΕ (Αργείτης, Δαφέρμος, Νικολαίδη, 2011: 17-22). Επομένως δεν είναι απόλυτά ορθή η θέση ότι η Ελλάδα αποτέλεσε ο αδύναμος κρίκος μετά την κρίση του 08 λόγω των υψηλών δημόσιων δαπανών και του υπερτροφικού δημόσιου τομέα. Όπως επισημαίνει εύστοχα η Μαρκαντωνάτου, τα φαινόμενα που επηρέασαν τις εξελίξεις την περίοδο της κρίσης ήταν: Α) Στο οικονομικό πεδίο η μείωση της ανταγωνιστικότητας λόγω της στρατηγικής του ελληνικού κεφαλαίου να διατηρεί υψηλά τα ποσοστά κέρδους μεταβιβάζοντας το κόστος στους καταναλωτές, η προνομιακή φορολογική μεταχείριση του κεφαλαίου (αλλά και άλλων προνομιούχων ομάδων) και η απορρύθμιση του χρηματοπιστωτικού τομέα που καθιστούσε ευάλωτη την ελληνική οικονομία σε διεθνείς κρίσεις, Β) Στο κοινωνικό η ύπαρξη μιας κατακερματισμένης αγοράς εργασίας όπου παρατηρούνταν μεγάλες ανισότητες όσον αφορά τους μισθούς και την κοινωνική ασφάλιση, η ενίσχυση της επισφαλούς εργασίας, η αποδυνάμωση του κράτους πρόνοιας και η συνακόλουθη περιθωριοποίηση και αποκλεισμός μεγάλων κοινωνικών ομάδων, Γ) Στο πολιτικό η υιοθέτηση του στόχου του εκσυγχρονισμού και του εξευρωπαϊσμού (καθώς και η ταύτιση, ουσιαστικά, των δύο εννοιών), η απολιτικοποίηση, τα σκάνδαλα όπως αυτό της Ζήμενς και του Βατοπεδίου και η μη ορθολογική χρήση από τους υπεύθυνους φορείς των πόρων, ευρωπαϊκών και εθνικών, που διατίθενται για την κατασκευή έργων. (Markantonatou 2012: 424-25).

iii. Ένα πολιτικό σύστημα με ρωγμές, αλλά σταθερό

Αν και, από το 90 και μετά, το πολιτικό σύστημα είχε ταχθεί υπέρ του εξευρωπαϊσμού, δεν αντιμετώπισε την διαφθορά και δεν εγκατέλειψε τις λεγόμενες παλαιοκομματικές πρακτικές σε ικανοποιητικό βαθμό. Χάρη όμως και στην σημαντική οικονομική ανάπτυξη της εποχής, η δομή και οι βασικοί συσχετισμοί του κομματικού συστήμα-

τος δεν άλλαξαν μέχρι και το ξέσπασμα της κρίσης. Έτσι, από το 1974 μέχρι το 2009 παρέμειναν ισχυρές και σχετικά προφανής οι συνέχειες των πολιτικο-εκλογικών συμπεριφορών.

Βασικά την περίοδο 1974-2009 επικρατούσε ένα τριπολικό σύστημα (Δεξιά-Κέντρο -Αριστερά) με δικομματική δυναμική εξουσίας και με τον άξονα αριστεράς-δεξιάς να αποτελεί την επικρατούσα διάσταση του πολιτικού ανταγωνισμού. Βέβαια, ορισμένες φορές κάποια συγκυριακά μεν, σημαντικά δε, γεγονότα όπως η ανάδυση του αιτήματος για κάθαρση εξαιτίας του σκανδάλου Κοσκωτά προστέθηκαν και επικάθησαν στον κύριο άξονα. Παρά ταύτα όμως ακόμα και κόμματα όπως οι Οικολόγοι και το ΛΑΟΣ τα οποία θα μπορούσαν δυνητικά να αποτελέσουν την εθνική έκφανση της ανόδου, πανευρωπαϊκά, συγκεκριμένων πολιτικών οικογενειών (πράσινοι, ακροδεξιά), δεν μπόρεσαν να αμφισβητήσουν το υφιστάμενο κομματικό σύστημα. Οι μεν οικολόγοι ουσιαστικά κινήθηκαν στο περιθώριο, ενώ το ΛΑΟΣ ναι μεν απέκτησε κοινοβουλευτική παρουσία, χωρίς όμως ποτέ να φτάσει τα ποσοστά των ακροδεξιών κομμάτων σε άλλες χώρες της ΕΕ, όπως πχ η Γαλλία και η Αυστρία. Σε σχέση εξάλλου με τις υπόλοιπες χώρες της ΕΕ, στην Ελλάδα η εκλογική συμμετοχή παρέμεινε, τουλάχιστον μέχρι το 2004, σε υψηλά επίπεδα. Τέλος, μορφές εκλογικής διαμαρτυρίας ή αποστασιοποίησης, όπως η λευκή ή η συνειδητά άκυρη ψήφος δεν υπήρξε άξια λόγου τουλάχιστον ως τις εκλογές του 2007 (Βούλγαρης, Νικολακόπουλος 2014:11-12).

Από την άλλη βέβαια, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 90 οι έρευνες έδειχναν ότι διαρκώς μειωνόταν η εμπιστοσύνη των πολιτών προς τους πολιτικούς θεσμούς. Επίσης έδειχναν ότι μειωνόταν και η ταύτιση τους με το κόμμα το οποίο παραδοσιακά υποστήριζαν. Τέλος, έδειχναν πως υπήρχαν αμοιβαίες μετακινήσεις ψήφων μεταξύ όλων σχεδόν των κομμάτων και ότι πλέον δεν σημειώνονταν μόνο στον άξονα δεξιά-αριστερά.

Όντως, ιδίως οι εκλογές του 2009 έδειξαν ότι κάτι αλλάζει στην εκλογική συμπεριφορά των ελλήνων. Έτσι, για παράδειγμα, σε αυτές τις εκλογές η συμμετοχή μειώθηκε από το 74,15% στο 70,95% (δηλαδή ψήφισαν 300.000 ψηφοφόροι λιγότεροι σε σχέση με το 2007). Επίσης κατάρρευσε εκλογικά η κυβερνώσα τότε ΝΔ.

Βέβαια, αρχικά το γεγονός ότι η ΝΔ έλαβε μόλις το 33,5% των ψήφων δεν ερμηνεύτηκε ως εξέλιξη που θέτει εν αμφιβόλω τον δικομματισμό εν γένει, αφού κατά κύριο λόγο επωφελήθηκε το ΠΑΣΟΚ των εκλογικών απωλειών της ΝΔ. Όμως, εκ των υστέρων, είναι φανερό πως το γεγονός αυτό αποτελούσε σύμπτωμά μιας κρίσης εκπροσώπησης που απλώς αρχικά έπληξε την κεντροδεξιά. Η κρίση δε αυτή διαφαίνονταν και από δυο ακόμα στοιχεία: Πρώτον στο Λεκανοπέδιο Αττικής τα δύο μεγάλα κόμματα συγκέντρωσαν μόνο το 68% των ψήφων. Δεύτερον, η εκλογική συμπεριφορά των νεότερων ηλικιών απόκλινε πολύ από αυτή των μεγαλύτερων ηλικιών. Ολοένα λοιπόν και λιγότερο οι ψηφοφόροι ταυτίζονταν με τα κόμματα που ψήφιζαν. Αυτό όμως δεν είχε οδηγήσει στο να αυξηθεί δραστικά η κινητικότητα της ψήφου ούτε είχε οδηγήσει στην αποσταθεροποίηση του δικομματικού συστήματος. Μόνο η οικονομική κρίση

και οι τρομερές της κοινωνικές συνέπειες μετέτρεψαν σε εκλογικό σεισμό μια σειρά από μέχρι τότε αργές αλλαγές (Βούλγαρης Νικολακόπουλος 2014: 12-13).

2. Η έλευση της κρίσης

Αρχικά η ένταξη της χώρας στην ΟΝΕ δεν φαίνεται να λειτούργησε ανασταλτικά στην πορεία της οικονομίας. Αντιθέτως, η τελευταία εξακολουθούσε να παρουσιάζει υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης, εξαιτίας της διεξαγωγής των Ολυμπιακών Αγώνων το 2004, της άφθονης παροχής στεγαστικών (αλλά και καταναλωτικών) δανείων από το τραπεζικό σύστημα και της, οφειλόμενης αφενός στα πάσης φύσεως καταναλωτικά δάνεια και αφετέρου στις αυξήσεις στα εισοδήματα ορισμένων κοινωνικών κατηγοριών, μεγέθυνση της καταναλωτικής δαπάνης. Από το 2005 όμως και μετά, αρκετοί δείκτες παρουσίασαν πτωτικές τάσεις (τουρισμός, έσοδα από ναυτιλία, κοινοτικές επιχορηγήσεις). Επίσης, από το 2007 και μετά, άρχισε να πέφτει η κερδοφορία των τραπεζών και, κατά συνέπεια, να περιορίζονται οι δανειακές χορηγήσεις. Εξαιτίας δε του γεγονότος αυτού έπεσε σημαντικά η ιδιωτική κατανάλωση και, συνακόλουθα, μειώθηκε η κερδοφορία των επιχειρήσεων (Σακελλαρόπουλος Σ 2014: 70, ΙΝΕ/ ΓΣΣΕ 2011: 146).

Ήδη λοιπόν από το 2007 το αργότερο, η ελληνική οικονομία αντιμετώπιζε μια εσωτερική κρίση. Πριν όμως την ανάδυση της παγκόσμιας και ευρωπαϊκής κρίσης που ξεκίνησε το 2008 με τη χρεωκοπία της Lehman brothers, οι αγορές εξακολουθούσαν να θεωρούν την αγορά ελληνικών ομολόγων μια ορθολογική επένδυση και το ελληνικό δημόσιο εξακολουθούσε να βρίσκει χρηματοδότηση εξαιτίας της συμμετοχής στην ΟΝΕ. Αντιθέτως μετά το ξέσπασμα της κρίσης τα πράγματα άρχισαν σταδιακά να αλλάζουν. Το φθινόπωρο δε του 2009 οι αγορές άρχισαν να θεωρούν ότι η Ελλάδα ήταν η χώρα μέλος της ΟΝΕ που ήταν το πιθανότερο να χρεοκοπήσει και πως, κατά συνέπεια, η αγορά ελληνικών ομολόγων ήταν επισφαλής, εξαιτίας της αύξησης του δημοσίου ελλείμματος και του δημόσιου χρέους λόγω της συνάρθρωσης της εσωτερικής με την εξωτερική κρίση (Αργείτης, Δαφέρμος, Νικολαίδη, 2011: 42-43, Σακελλαρόπουλος Σ 2014: 71).

Πράγματι, λόγω και της υποβάθμισης, από τον Οκτώβριο του 2009 και μετά, της πιστοληπτικής ικανότητας της χώρας, από τον Νοέμβριο του 2009 και μετά η απόδοση των ελληνικών ομολόγων ανέβαινε με ραγδαίους ρυθμούς. Έτσι, μια χώρα που ανήκει στον στενό πυρήνα του δυτικού καπιταλισμό βρέθηκε στο χείλος της χρεοκοπίας. Τελικά όμως η χώρα δεν χρεοκόπησε, διότι οι ευρωπαϊκές ελίτ δεν επιθυμούσαν κάτι τέτοιο για τέσσερις λόγους: α) ευρωπαϊκές, ιδίως δε γερμανικές και γαλλικές, τράπεζες είχαν στην κατοχή τους μεγάλο αριθμό ελληνικών χρεογράφων, β) το τραπεζικό σύστημα δύο ευρωπαϊκών χωρών, της Ρουμανίας και της Βουλγαρίας, βρισκόταν σε μεγάλο βαθμό υπό τον έλεγχο των ελληνικών τραπεζών, γ) η αξία του κοινού νομίσματος θα έπεφτε σε περίπτωση χρεοκοπίας μιας χώρας μέλους της ΟΝΕ γιατί θα προκαλούνταν μεγάλη αναστάτωση στις χρηματαγορές δ) θα χανόταν η ευκαιρία να πειραματιστούν γύρω από ένα νέο μοντέλο κεφαλαιακής συσσώρευσης, η γενικευμένη εφαρμογή του οποίου συνεπάγονταν την ανόρθωση των συνολικών ποσοστών κερδοφορίας.

Αναγκάστηκε όμως να δεσμευτεί ότι θα εφαρμόσει μια πολιτική η όποια, εξ αντικειμένου, θα επέφερε: α) την μείωση του βιοτικού επιπέδου της μεγάλης μάζας του πληθυσμού, β) την υποβάθμιση των μη μονοπωλιακών μερίδων του κεφαλαίου και την ενδυνάμωση των μονοπωλιακών, γ) τον περιορισμό του μεγέθους και της σημασίας της μικροαστικής τάξης σε μια χώρα που, λόγω του μικροιδιοκτησιακού οικογενειακού χαρακτήρα πολλών βιοτεχνιών και εμπορικών επιχειρήσεων, της ύπαρξης πολυάριθμων αγροτικών στρωμάτων και της εκτεταμένης προσφυγής στην ιδιοκτησία ακινήτων ως μορφής ασφαλούς επένδυσης, χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερη παρουσία μικροαστικών στρωμάτων σε σχέση με τις υπόλοιπές δυτικές κοινωνίες. Ουσιαστικά δηλαδή δέχτηκε να εφαρμόσει μια πολιτική που διασφαλίζει ότι τα κυριαρχούμενα στρώματα θα ζουν σε ατμόσφαιρα χαμηλών προσδοκιών, ότι θα θεωρούν σαν στόχο όχι την ανεύρεση μόνιμης δουλείας με αξιοπρεπείς αποδοχές, αλλά απλώς την ανεύρεση δουλειάς. (Σακελλαρόπουλος Σ 2014: 71-72).

Όντως την περίοδο της κρίσης οι ελληνικές κυβερνήσεις άσκησαν μια πολιτική εσωτερικής υποτίμησης που συνέβαλε στην δημιουργία ενός νέου καθεστώτος συσσώρευσης, όπου οι κοινωνικές κατακτήσεις προγενέστερων δεκαετιών ακυρώνονται, ώστε να αλλάξει ο συσχετισμός δύναμης μεταξύ κεφαλαίου και εργασίας.

3. Από την δυσπιστία απέναντι στην κυρίαρχη αφήγηση στην κρίση εμπιστοσύνης

Όπως είδαμε παραπάνω, οι ελληνικές κυβερνήσεις έκαναν την στρατηγική επιλογή να αντιμετωπίσουν την κρίση ασκώντας πολιτική εσωτερικής υποτίμησης. Ταυτόχρονα επιχείρησαν, συνεπικουρούμενοι από τα περισσότερα ΜΜΕ, να πείσουν την κοινή γνώμη για την ορθότητα της επιλογής τους αυτής. Έτσι, προσπάθησαν να καταστήσουν κυρίαρχη μια συνεκτική, ομολογουμένως, αφήγηση για τα αίτια της κρίσης, η οποία νομιμοποιεί το μνημόνιο, διότι παρουσιάζει την πολιτική εσωτερική υποτίμησης ως μια πολιτική αποτελεσματική, αναγκαία και δίκαιη. Ουσιαστικά δηλαδή επιχείρησαν να καταστήσουν ηγεμονική μια αφήγηση που παρουσιάζει τα, προφανέστατα υφεσιακά, μνημονιακά μέτρα ως α) μέτρα που διορθώνουν τα «κακώς κείμενα», τις «παθογένειες» της χώρας που την έφεραν στο χείλος της καταστροφής, β) μέτρα αναγκαία και δίκαια, διότι υπεύθυνοι για την κρίση είναι όλοι οι έλληνες πολίτες, επειδή ζητούσαν από το πολιτικό σύστημα προσωπικές εξυπηρετήσεις και, κατά συνέπεια, ενέκριναν την άσκηση, με δανεικά, μιας λαϊκίστικης πολιτικής που καθιστούσε δυνατό το να καταναλώνουμε σαν χώρα περισσότερα από ότι παράγουμε. (Λιαλιούτη, Μπιθυμήτρης, 2013). Όπως όμως φαίνεται από την έρευνα της ALCO που έγινε το 2014 για λογαριασμό του ΙΝΕ ΓΣΕΕ, η προσπάθεια αυτή δεν ήταν και τόσο πετυχημένη.

Σύμφωνα με την έρευνα της ALCO, οι πολίτες του Λεκανοπεδίου δεν πιστεύουν ότι η κρίση αποτελεί κάποιου είδους ευκαιρία βελτίωσης της ζωής τους. Αντιθέτως είναι σχεδόν καθολικό το αίσθημα ότι η κρίση επηρέασε αρνητικά την ζωή των κατοίκων του Λεκανοπεδίου, με την πλειοψηφία (64%) μάλιστα να επιλέγει τον χαρακτηρισμό «πολύ αρνητικά». Ουσιαστικά δηλαδή η οδυνηρή πραγματικότητα που διαμόρφωσε η κρίση και το μνημόνιο

δεν έχει επιτρέψει στις κυρίαρχες ελίτ, τέσσερα χρόνια μετά την υπογραφή του πρώτου μνημονίου, να πείσουν τους πολίτες ότι αυτό που βιώνουν δεν είναι και τόσο οδυνηρό αφού, σταδιακά, τα κακώς κείμενα διορθώνονται. Αντιθέτως, λόγω του ότι μέχρις στιγμής δεν έχει καταστεί δυνατή η επάνοδος της χώρας στις αγορές και, το κυριότερο, η, όντως αναγκαία, παραγωγική ανασυγκρότηση, κυριαρχεί η αίσθηση στους πολίτες ότι έχουν αναγκαστεί να κάνουν μεγάλες θυσίες χωρίς αντίκρισμα. Απόδειξη δε για αυτό αποτελεί και το ότι οι πολίτες είναι απαισιόδοξοι για το μέλλον (το 77% λέει ότι απέχουμε πολύ από το να ξεπεράσουμε την κρίση), ότι το φοβούνται.

Η πλειοψηφία των κατοίκων του Λεκανοπεδίου σε καμία περίπτωση δεν έχει πεισθεί ότι το μνημόνιο αποτελεί κάποιου είδους ευλογία. Είναι δε ενδεικτικό του μεγέθους της αποτυχίας των πολιτικών ελίτ να πείσουν για αυτό, το ότι οι «επαγγελματικές» κατηγορίες που, περισσότερο από οπουδήποτε άλλη, δηλώνουν ότι έχουν πληγεί πολύ από την κρίση είναι οι συνταξιούχοι και οι νοικοκυρές που, όπως θα δούμε παρακάτω, στήριξαν την περίοδο της κρίσης περισσότερο τον δικομματισμό που κυριαρχούσε από το 77 και μετά. Επίσης ενδεικτικό είναι ότι, με εξαίρεση τους υπαλλήλους του ιδιωτικού τομέα, δεν υπάρχει άλλη επαγγελματική κατηγορία, η συντριπτική πλειοψηφία των μελών της οποίας να μην θεωρεί ότι η κρίση επηρέασε πολύ αρνητικά την ζωή τους.

Όντως, το 60 % των ελεύθερων επαγγελματιών και το 63% του σημ τομέα δηλώνει ότι η κρίση τους επηρέασε πολύ αρνητικά. Επίσης, λίγο λιγότερο από τους μισούς εργαζόμενους (48 % για την ακρίβεια) στον ιδιωτικό τομέα υποστήριξαν το ίδιο. Επομένως ακόμα όταν μιλάμε για μια επαγγελματική κατηγορία που, και πριν από την κρίση είχε υποστεί τις συνέπειες των νεοφιλελεύθερων πολιτικών που ασκούνταν στο όνομα του εξευρωπαϊσμού της χώρας, βλέπουμε ότι σημαντικό ποσοστό των μελών της αισθάνεται ότι η κρίση την έχει πλήξει πολύ. Για αυτό και δεν μπορούμε να πούμε ότι υφίσταται κοινωνική κατηγορία που αισθάνεται ότι η κρίση δεν την έχει επηρεάσει. Μπορούμε όμως να πούμε ότι κατά κύριο λόγο νιώθουν ότι έχουν πληγεί από την κρίση οι γυναίκες, τα άτομα με κατώτερη μόρφωση και οι άνω των 55 ετών.

Βέβαια, ακόμα και η πλειοψηφία των ανδρών, των ατόμων με ανώτερη/ανώτατη μόρφωση και των λεγόμενων παραγωγικών ηλικιών δηλώνει ότι έχει πληγεί πολύ από την κρίση Αυτό όμως ναι μεν αποτυπώνει την καθολικά αρνητική επίδραση της κρίσης, δεν σημαίνει όμως ότι όλοι επλήγησαν το ίδιο. Κάτι τέτοιο άλλωστε θα ήταν περίεργο να είχε συμβεί εάν σκεφτεί κανείς ότι, όπως είδαμε παραπάνω: Α) από το 2009 και μετά έχει λάβει χώρα μια «μεταρρύθμιση του ασφαλιστικού βασισμένη ουσιαστικά στην αρχή «μείωση συντάξεων, αύξηση ορίων ηλικίας», β) σύμφωνα με την ΕΛΣΤΑΤ η ανεργία πλήττει περισσότερο τους άντρες από ότι τις γυναίκες και τα άτομα με κατώτερη μόρφωση περισσότερο από ότι με μέση και με ανώτερη/ ανώτατη.

Ουσιαστικά στη μόνη κατηγορία του πληθυσμού που, ενώ την πλήττει ιδιαίτερα η ανεργία, τα ποσοστά των όσων δηλώνουν ότι η κρίση επηρέασε την ζωή τους πολύ

αρνητικά είναι σχετικά χαμηλά («μόλις» 28%) είναι η ηλικιακή κατηγορία 18-24. Αυτό όμως δεν οφείλεται στο ότι οι νεότερες γενιές βρίσκονται σε καλύτερη θέση από τους μεγαλύτερους, αλλά στο ότι οι περισσότεροι νέοι 18-24 ετών όχι μόνο δεν καλούνται να συντηρήσουν δική τους οικογένεια (ή να βρουν πόρους για να την δημιουργήσουν), αλλά, αντιθέτως, ζώντας σε μια χώρα όπως η Ελλάδα όπου παραδοσιακά επικρατεί το λεγόμενο οικογενειοκεντρικό μοντέλο πρόνοιας (Papadopoulos Roumpakis 2013), μπορούν να στηριχθούν στην οικογένειά τους χωρίς να στιγματιστούν για αυτό από την κοινωνία (ως ανώριμοι, ανίκανοι κοκ).

Στη μεγάλη της πλειοψηφία η ελληνική κοινή γνώμη δεν έχει αποδεχτεί την θέση ότι, χάρη στο μνημόνιο, η κρίση αποτελεί μια ευκαιρία εκσυγχρονισμού της ελληνικής κοινωνίας και, κατά συνέπεια, βελτίωσης της ζωής των ελλήνων πολιτών. Στις τάξεις των πολιτών του λεκανοπεδίου δεν φαίνεται επικρατεί ένα αισιόδοξο κλίμα. Αντιθέτως, κυρίαρχο συναίσθημα για το 38% των πολιτών είναι η ανασφάλεια και για το 31% η οργή. Με άλλα λόγια, η πλειοψηφία των ελλήνων πολιτών διακατέχεται κατά κύριο λόγο από «αρνητικά» συναισθήματα, όπως αυτά της ανασφάλειας και της οργής, και, κατά συνέπεια, προσεγγίζει τη ζωή αρνητικά, θεωρώντας ότι απέχουμε πολύ από την έξοδο από την κρίση. Παρά ταύτα όμως δεν φαίνεται να έχει κυριαρχήσει το συναίσθημα της απελπισίας.

Πράγματι, μόνο το 8% των πολιτών δηλώνει ότι έχουν απελπιστεί. Επομένως, αν και οι πολίτες είναι απαισιόδοξοι για το μέλλον, δεν έχουν φυσικοποιήσει την κανονικότητα που δημιούργησε η κρίση. Δεν θεωρούν δηλαδή κάτι το «φυσικό» που προκάλεσε η ανεύθυνη συμπεριφορά τους, το ότι η κρίση έχει πλήξει καθολικά τα νοικοκυριά τόσο σε οικονομικό, όσο και σε κοινωνικό και εργασιακό επίπεδο, αφού καθολική (95%) είναι η αρνητική επίδραση της στο εισόδημα και – ως φυσικό επακόλουθο – πολύ αρνητική στην κατανάλωση (94%), την ψυχαγωγία (86%), την υγειονομική περίθαλψη (73%), αλλά και τα εργασιακά δικαιώματα και στη διάθεση όλων. Αντιθέτως είναι κάτι που τους εξοργίζει, που θέλουν να αλλάξει. Ίσως άλλωστε για αυτό, όπως δείχνει και η έρευνα, η πλειοψηφία των ελλήνων πολιτών τιμώρησε τις πολιτικές ελίτ και ανέδειξε νέες αλλάζοντας την εκλογική τους συμπεριφορά.

Βέβαια, εκτός του ότι οδήγησε το 61% των κατοίκων του Λεκανοπεδίου να αλλάξει την εκλογική του συμπεριφορά, η κρίση επίσης επέφερε την καθολική απαξίωση όλων των πολιτειακών και πολιτικών θεσμών. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με την έρευνα, συνδικάτα, κράτος, βουλή και κόμματα έχουν χάσει την εμπιστοσύνη των πολιτών σε ποσοστά που κινούνται μεταξύ 84% και 88%. Αντιθέτως θεσμοί «μη πολιτικοί» (με την στενή έννοια του όρου) όπως η εκκλησία και, κυρίως, η οικογένεια (για την οποία το πρόσημο είναι σαφώς θετικό) κινούνται σε σαφώς θετικότερά επίπεδα. Το γεγονός δε αυτό σχετίζεται και με το ότι η οικονομική κρίση έχει οδηγήσει σε επανεξέταση τις αξίες και τη στάση ζωής των πολιτών. Το 68% δηλώνει ότι εκτιμά τώρα περισσότερο κάποιες αξίες ,με πρώτη την οικογένεια (16%) και στη συνέχεια τη φιλία (11%), την αλληλεγγύη (9%) και τις ανθρώπινες σχέσεις (9%). Ουσιαστικά δηλαδή, για τους μισούς περίπου πολίτες η κρίση

αναβάθμισε αξίες που σχετίζονται με τις ανθρώπινες σχέσεις.

Οι πολίτες λοιπόν δίνουν μεγαλύτερη έμφαση και επενδύουν περισσότερο συναισθηματικά στις διαπροσωπικές σχέσεις. Ταυτόχρονα όμως υπάρχει και μια στροφή προς τον μηδενισμό, όπως φαίνεται και από το ότι το 32% δίνει στο ερώτημα «αξίες που μετά την κρίση εκτιμάτε περισσότερο» την απάντηση «καμία». Επομένως, ενώ δεν φαίνεται να έχει επικρατήσει η αφήγηση που προωθούσαν από το '09 και μετά οι πολιτικές ελίτ, δεν μπορούμε να πούμε ότι έχει επικρατήσει κάποια άλλη συνεκτική και ολοκληρωμένη αφήγηση. Αυτό όμως καθιστά πιθανό η οικονομική κρίση να μετατραπεί σε κοινωνική κρίση εμπιστοσύνης και κατά συνέπεια, να υπονομευτεί ένα στοιχείο απαραίτητο για την κοινωνική αλληλόδραση.

Πράγματι, η εμπιστοσύνη, όντας μια κοινωνική κατάσταση που, όταν υπάρχει, καθιστά ευκολότερη την ανάπτυξη κοινών διασυνδέσεων ή ιδιοτήτων των μελών ενός κοινωνικού συνόλου και, κατά συνέπεια, βοηθά στον περιορισμό της αβεβαιότητας, συμβάλλει στο να λειτουργεί εύρυθμα ένα κοινωνικό σύνολο, διότι διευκολύνει την συνεργασία μεταξύ των μελών του (άρα και τα οφέλη που αυτά απολαμβάνουν). Επομένως η εμπιστοσύνη απαιτεί μια κοινωνική συνθήκη χωρίς την οποία δεν είναι δυνατόν ούτε να προκύψει ούτε να συνεχίσει να υφίσταται οργανωμένη κοινωνική ζωή, διότι μειώνει τη «συνθετότητα» και την αβεβαιότητα διά της απλοποίησής τους. (Κονιόρδος 2013 :81-82). Για αυτό και σαν αίσθηση μπορεί να επεκταθεί και, κατά συνέπεια, να λειτουργήσει τόσο σε μέσο όσο και σε μακρό-κοινωνικό επίπεδο.

Βέβαια, αρχικά η εμπιστοσύνη σαν κοινωνική πρακτική εμφανίζεται στο μικρο-κοινωνικό διαπροσωπικό επίπεδο. Ωστόσο, η έννοια αυτή μπορεί να επεκταθεί μέσω της κοινωνικοποίησης ή/και οργανωσιακά. Άλλωστε, στις σύγχρονες κοινωνίες όπου η ανάληψη ρίσκου έχει ουσιαστικά αναχθεί σε κανόνα, η εμπιστοσύνη λειτουργεί ως εναλλακτική λύση απέναντι σε αυτήν της πρόγνωσης και προωθεί την εύρυθμη λειτουργία των αφηρημένων συστημάτων σε μια εποχή που η πίστη σε αυτά συχνά απουσιάζει. (Κονιόρδος Σ 2013 :82, Misztal, 1998 : 75), Από την άλλη όμως ουδέποτε αναιρείται το ότι τα άτομα, όντας χρησιμοθηρικά όντα, εμπιστεύονται αυτό ή εκείνο εάν και εφόσον θεωρούν ότι είναι προς το δικό του συμφέρον. (Κονιόρδος 2013 :83) Ουσιαστικά δηλαδή ποτέ δεν εξαφανίζεται η ατομιστική λειτουργικότητα της εμπιστοσύνης, αλλά πάντα επενεργεί από την οπτική γωνία του εμπιστευόμενου ατόμου (ακόμα και εάν υπάρχουν αναφορές στη γενικευμένη εμπιστοσύνη). Επομένως δεν πρέπει να θεωρούμε δεδομένο ότι, εξαιτίας της χρησιμότητάς της, όλες οι κοινωνίες χαρακτηρίζονται από υψηλά ποσοστά γενικευμένης απρόσωπης εμπιστοσύνης. Αντιθέτως, υφίστανται τόσο «κουλτούρες υψηλής εμπιστοσύνης» όσο και «κουλτούρες χαμηλής εμπιστοσύνης», διότι δεν είναι όλες τους εξίσου «ανοιχτές», λόγω του ότι δεν έχουν πετύχει όλες οι κοινωνίες υψηλούς βαθμούς κοινωνικο-οικονομικής ανάπτυξης. (Κονιόρδος 2013 :84 Fukuyama, 1998). Επίσης δεν πρέπει να θεωρείται δεδομένο ότι ακόμα και αν αλλάξουν οι συνθήκες σε μια κοινωνία, τα ποσοστά απρόσωπής εμπιστοσύνης θα παραμείνουν σταθερά. Απόδειξη δε για αυτό αποτελεί, ανάμεσα στα άλλα, και το ότι το

Ευρωβαρόμετρο (αλλά και άλλες έρευνες όπως πχ της Public Issue), έχουν δείξει ότι την περίοδο της κρίσης εμφανίζονται πρωτόγνωρα δεδομένα χαμηλότατης εμπιστοσύνης και υψηλότατης δυσπιστίας όχι μόνο στο Λεκανοπέδιο Αττικής, αλλά σε όλη την χώρα.

Βέβαια, για δομικούς λόγους, και πριν την κρίση, οι έλληνες πολίτες έτειναν να εκφράζουν δυσπιστία έναντι των απρόσωπων θεσμών περισσότερο από ότι οι πολίτες των άλλων δυτικών χωρών. Παρά ταύτα όμως, το Φθινόπωρο του 2008 «η αποτύπωση της εμπιστοσύνης - εξειδικευμένη σε εμπιστοσύνη και σε απουσία εμπιστοσύνης (δυσπιστία)», δεν ήταν σε μεγάλο βαθμό χαμηλότερη από τον μέσο όρο της ΕΕ. Μετά όμως την υπογραφή του Μνημονίου, η εμπιστοσύνη απέναντι στο θεσμό των κομμάτων τείνει να εξαφανιστεί, ενώ κυριαρχεί η δυσπιστία. (Κονιόρδος 2013 :85) Επομένως δεν ήταν κάποιου είδους διιστορικό χαρακτηριστικό (κάποιου είδους διιστορική παθολογία) της ελληνικής κοινωνίας, που έχει κάνει τους έλληνες να μην εκχωρούν την εμπιστοσύνη τους στον θεσμό εκείνο που, κατά κύριο λόγο, έχει την δυνατότητα να προωθήσει τις αλλαγές που θα καταστήσουν δυνατή την παραγωγική ανασυγκρότηση της χώρας. Αντιθέτως ήταν η οικονομική κρίση και οι μνημονιακές πολιτικές που, υποτίθεται, θα την αντιμετώπιζαν, που κατέστησαν αναμφίβολα πολύ οξύτερη την προϋπάρχουσα κρίση απονομιμοποίησης τόσο του θεσμού των πολιτικών κομμάτων όσο και των υπολοίπων πολιτικών θεσμών (Κονιόρδος 2013 :88). Άλλωστε, σύμφωνα με τους Roth, Nowak-Lehmann D και Thomas, από την μελέτη της κοινής γνώμης των χωρών της ΕΕ προκύπτει ότι υπάρχει άμεση σχέση μεταξύ του κατά πόσο η τελευταία εμπιστεύεται τους πολιτικούς θεσμούς και του πώς εξελίσσονται οικονομικά μεγέθη όπως ο πληθωρισμός, η ανεργία, το χρέος και το ΑΕΠ. Πιο συγκεκριμένα, προκύπτει ότι, με την εξαίρεση του πληθωρισμού η αύξηση του οποίου επηρεάζει την κοινή γνώμη μόνο όταν η οικονομία πάει καλά, κάθε χειροτέρευση των υπόλοιπών τριών οικονομικών μεγεθών που προαναφέραμε, οδηγούν σε περαιτέρω μείωση της εμπιστοσύνης των πολιτών έναντι των πολιτικών θεσμών (Roth, Nowak-Lehmann D. Thomas 2011: 20-21).

Λόγω λοιπόν της κρίσης, την τελευταία πενταετία έχει περιοριστεί η εμπιστοσύνη, συγκριτικά με τον κοινοτικό μέσο όρο, όχι μόνο προς τα πολιτικά κόμματα ,αλλά και προς την κυβέρνηση και προς το εθνικό κοινοβούλιο. Σύμφωνα μάλιστα με τον Κονιόρδο, η εκπεφρασμένη δυσπιστία απέναντι στους τρεις αυτούς πολιτικούς θεσμούς πλέον «πλησιάζει τιμές που θα επέτρεπαν να χαρακτηριστεί απόλυτη». (Κονιόρδος 2013 :89). Επομένως, ακριβώς την εποχή που η απρόσωπη γενικευμένη ή αλλιώς κοινωνική εμπιστοσύνη, θα μπορούσε να φανεί πολύ χρήσιμη, γιατί θα μπορούσε να βοηθήσει στην αντιμετώπιση της κρίσης, δεν εκδηλώνεται. Το ίδιο δε, σύμφωνα με τους Muro και Vidal, συνέβη τόσο στην Πορτογαλία όσο και στην Ισπανία, διότι και εκεί διευρύνθηκε πολύ το χάσμα μεταξύ του Responsiveness και του Responsibility, δηλαδή μειώθηκε εξαιρετικά η ικανότητα των κυβερνήσεων να μπορούν και να μην αγνοούν την θέληση των λαών τους (και, άρα, να ανταποκρίνονται στα αιτήματα των ψηφοφόρων τους) και

να ασκούν μια υπεύθυνη πολιτική που λαμβάνει υπ' όψιν την δυναμική των αγορών και τις υποδείξεις των διεθνών θεσμών (Muro and Vidal :12-15).

Σύμφωνα λοιπόν με τους Muro και Vidal, στις χώρες της Νότιας Ευρώπης η οικονομική κρίση μετατράπηκε σε κοινωνική κρίση εμπιστοσύνης, διότι οι πολιτικοί θεσμοί τους δεν μπόρεσαν να γεφυρώσουν, ή έστω να διαχειριστούν, το χάσμα ανάμεσα σε αυτό που οι πολίτες τους ζητούν να κάνουν και σε αυτό που είναι υποχρεωμένοι, λόγω αφενός της συμμετοχής στο πολύπλοκο θεσμικό σύστημα της ΕΕ και αφετέρου της παγκοσμιοποίησης, να πράξουν. Αντιθέτως μάλιστα, παρότι, βάσει των στοιχείων της Παγκόσμιας Τράπεζας, οι επιδόσεις τους βελτιώθηκαν, οι πολίτες δεν πιστεύουν ότι μπορούν να ανταποκριθούν στα θέλω τους, ότι τα λαμβάνουν υπ' όψιν τους. Αυτό δε οφείλεται στο ότι:

Πρώτον, όπως στην Ελλάδα, έτσι και στις υπόλοιπές νοτιο ευρωπαικές χώρες οι κυβερνήσεις επιχείρησαν να μειώσουν τα δημόσια ελλείμματα και να διασώσουν το τραπεζικό σύστημα επιβάλλοντας σκληρά μέτρα τα οποία όχι μόνο δεν συνέβαλαν στο βαθμό που αναμενόταν στην δημοσιονομική εξυγίανση, αλλά προκάλεσαν αύξηση της ανεργίας

Δεύτερον, οι πολίτες αισθάνονται πως όλοι οι συμμετέχοντες στο πολιτικό σύστημα είναι κατά βάθος υποστηριχτές της ίδιας πολιτικής, πώς ότι και να επιλέξουν δεν θα αλλάξει κάτι. Αυτό δε σχετίζεται με το ότι τόσο κεντροδεξιά όσο και τα κεντροαριστερά κόμματα που κυριαρχούσαν στο πολιτικό σκηνικό προ κρίσης, υποστηρίζουν ότι η εφαρμογή μιας πολιτικής εσωτερικής υποτίμησης είναι μονόδρομος, διότι μόνο έτσι θα αποκτηθεί η εμπιστοσύνη των αγορών.

Τρίτον, οι πολίτες σύντομά συνειδητοποίησαν ότι η χώρα τους δεν διαθέτει τα απαραίτητα εργαλεία για να αντισταθεί στις πιέσεις των διεθνών θεσμών και των αγορών, με αποτέλεσμα να αρχίσουν να αισθάνονται ότι αποτελούν πολίτες ενός κράτους το οποίο διαθέτει περιορισμένη κυριαρχία

Πάντως, όπως είδαμε και παραπάνω, στην Ελλάδα τουλάχιστον, υπάρχουν και θεσμοί που έχουν κερδίσει σε εκτίμηση όπως πχ η Εκκλησία και η οικογένεια. Αυτό βέβαια δεν πρέπει να το ερμηνεύσουμε απλώς ως σύμπτωμα συντηρητικοποίησης της ελληνικής κοινωνίας. Ωστόσο, δεν μπορεί να μην το εκλάβουμε και ως τέτοιο, με δεδομένο ότι το Ευρωβαρόμετρο μας δείχνει ότι, σε αντίθεση με τους πολιτικούς –αντιπροσωπευτικούς θεσμούς, οι Έλληνες εμπιστεύονται πολύ κατασταλτικούς μηχανισμούς όπως το στρατό (71%) και την αστυνομία (59%). (Ευρωβαρόμετρο 2014: 3).

Βέβαια, ορισμένες έρευνες (όπως πχ της Public Issue) δείχνουν ότι ταυτόχρονα με την αύξηση της εμπιστοσύνης προς την Εκκλησία, την αστυνομία και τον στρατό, αυξάνεται και η εμπιστοσύνη προς τον Λαό (πολίτες) και την κινηματική δράση και ότι, κατά συνέπεια, αντί να μιλούμε για συντηρητικοποίηση της ελληνικής κοινωνίας, καλύτερα θα ήταν να μιλάγαμε για όξυνση μιας κοινωνικής πόλωσης που προκαλεί η κρίση. (Μαυρής 2014, Public issue 2014).

Η κρίση λοιπόν δεν οδηγεί γραμμικά ούτε στην συντηρητικοποίηση ούτε στην ριζοσπαστικοποίηση του κοινωνικού σώματος, αλλά δημιουργεί μια κρίση εκπροσώπησης και, κατά συνέπεια, κρίση πολιτικής. Η κρίση δε αυτή τελικά μεταφράζεται και σε κρίση αξιοπιστίας των ΜΜΕ. Όπως άλλωστε δείχνει το ευρωβαρόμετρο, οι Έλληνες εκφράζουν μεγάλη δυσαρέσκεια για τα «παραδοσιακά» ΜΜΕ όπως η τηλεόραση (EL:79%, EU28:45%), ο γραπτός τύπος (EL:67%, EU28:49%) και το ραδιόφωνο (EL:59%, EU28:33%), καταγράφοντας και στις τρεις περιπτώσεις το υψηλότερο αρνητικό ποσοστό της έρευνας. Αντιθέτως φαίνονται να διάκεινται περισσότερο θετικά για το Ίντερνετ, καθώς τείνουν να το εμπιστεύονται περισσότερο από όλους τους υπόλοιπους Ευρωπαίους σε ποσοστό 46% (EU28:36%), αν και για τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης καταγράφεται περισσότερο δυσπιστία (EL:46% - EU28:54%), παρά εμπιστοσύνη (EL:35% - EU28:21%).

4. Από την οικονομική κρίση στην κατάρρευση του δικομματισμού

Τον Οκτώβριο του 2009, δηλαδή σε μια εποχή που ο δημόσιος λόγος στην χώρα εστίαζε στην παγκόσμια διάσταση της κρίσης διότι θεωρούνταν ότι αυτή δεν θα επηρέαζε ιδιαίτερα μια χώρα που η οικονομία της δεν είναι ανοικτή και το τραπεζικό της σύστημα δεν είχε εμπλακεί στα τοξικά παράγωγα, το ΠΑΣΟΚ κέρδισε τις εκλογές χρησιμοποιώντας μια κευνσιανή επιχειρηματολογία. Στα μέσα του 2010 όμως, η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ συνειδητοποίησε ότι η χώρα να αδυνατούσε να δανειστεί με λογικά επιτόκια από τις αγορές για τη χρηματοδότηση του τρέχοντος δημοσιονομικού ελλείμματος και την αναχρηματοδότηση του χρέους. Έτσι, κατέφυγε στη βοήθεια του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, της Ευρωπαϊκής Ένωσης και της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, που συγκρότησαν από κοινού μηχανισμό βοήθειας. Επειδή όμως η χρηματοδότηση από τον μηχανισμό στήριξης έγινε υπό τον όρο ότι θα ληφθούν μια σειρά από μέτρα λιτότητας, επιχείρησε να καταστήσει κυρίαρχο στην ελληνική κοινωνία έναν λόγο που υποβάθμιζε την ευρωπαϊκή διάσταση της κρίσης εστιάζοντας μονόπλευρα στις δομικές ανισσοροπίες του «μεταπολιτευτικού μοντέλου» που την τροφοδότησαν. Αυτό βέβαια, μακροπρόθεσμά, «θα τροφοδοτούσε “αντιπολιτικές τάσεις”» και θα σχετικοποίουσε τη μεταπολιτευτική δημοκρατία ως κατάκτηση. Βραχυπρόθεσμα όμως, δηλαδή μέχρι και το τέλος του 2010, συνέβαλε στο να έλθει στο προσκήνιο η εθνική διάσταση της κρίσης και, κατά συνέπεια, στο να είναι σχετικά περιορισμένες οι πολιτικές και κοινωνικές αντιδράσεις, παρά τις περικοπές σε μισθούς και συντάξεις που, όπως είδαμε και παραπάνω, επέβαλε το πρώτο μνημόνιο. (Βούλγαρης, Νικολακόπουλος 2014:17-18).

Από την άλλη βέβαια, ακόμα και κατά το πρώτο έτος εφαρμογής του μνημονίου, υπήρξαν ογκώδεις κινητοποιήσεις εναντίον των μνημονιακών πολιτικών και επήλθε ρήξη στις σχέσεις του ΠΑΣΟΚ με ορισμένα προνομιακά ακροατήριά του. Συνολικά πάντως, το πρώτο μνημόνιο δεν αποδιάρθρωσε το πολιτικό σύστημα μέχρι τις αρχές του 2011. Έτσι, μέχρι και τον Μάρτιο του 2011, όλες οι δημοσκοπήσεις κατέγραφαν μια σταθερή υπεροχή του ΠΑΣΟΚ. Στο ίδιο δε συμπέρασμα οδη-

γούσε και η έκβαση των αυτοδιοικητικών εκλογών του Νοεμβρίου του 2010, όπου το ΠΑΣΟΚ συγκέντρωσε το 36% των ψήφων (έναντι 33% της ΝΔ).

Πράγματι, εάν και το μνημόνιο είχε ξεσηκώσει μεγάλο μέρος της κοινής γνώμης (στρέφοντας το κυρίως προς το ΚΚΕ), δεν είχε ακόμα προκαλέσει την ανάταξη του πολιτικού σκηνικού. Όμως, από την άνοιξη του 2011 και μετά, η κατάσταση άλλαξε ραγδαία. Οι αλλεπάλληλες διαπραγματεύσεις με την Τρόικα και οι συνέπειες της πολιτικής εσωτερικής υποτίμησης μονοπωλούσαν τον δημόσιο λόγο, με αποτέλεσμα να έλθει στο προσκήνιο η ευρωπαϊκή διάσταση της κρίσης και να χάσει οριστικά η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ την ανοχή της κοινωνίας. (Βούλγαρης, Νικολακόπουλος 2014:19) Βέβαια, τον Οκτώβριο του 2011 η κυβέρνηση του Γ Παπανδρέου έπεσε μέσα σε συνθήκες πολιτικής έντασης και την διαδέχτηκε μια μεταβατική κυβέρνηση υπό τον πρώην διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδας Λουκά Παπαδήμο, στην οποία συμμετείχαν το ΠΑΣΟΚ, η ΝΔ και το ΛΑΟΣ. Όμως, η τομή μνημόνιο- αντιμνημόνιο είχε ούτως ή άλλως ήδη εδραιωθεί και αποδιάρθρωνε τον δικομματισμό. Έτσι, στις εκλογές του Μαΐου του 12 συντελέστηκε μια πλήρη ανατροπή του, κυρίαρχου από το 77 και μετά, δικομματικού συστήματος. Η ΝΔ ναι μεν αναδείχτηκε πρώτο κόμμα, αλλά μόνο με 18,85 %, σημειώνοντας πτώση 14, 62 % από τις εθνικές εκλογές του 2009 και χάνοντας 1.100.000 ψηφοφόρους. Δεύτερο κόμμα αναδείχτηκε ο ΣΥΡΙΖΑ ο οποίος είδε τα ποσοστά του να ανεβαίνουν σε σχέση με τις εκλογές του 09 από το 4,30% στο 16, 78% και οι ψηφοφόροι του να αυξάνονται σχεδόν κατά 750.000. Τρίτο κόμμα ήλθε το ΠΑΣΟΚ το οποίο ξαφνικά έπεσε στο 13,18 % αφού απώλεσε πάνω από 2,1 εκατομμύρια ψηφοφόρων. Ακολούθησε το κόμμα των Ανεξαρτήτων Ελλήνων με 10,6% και 670.000 ψήφους και στη συνέχεια: το ΚΚΕ με 8,48% (άνοδός ποσοστού κατά 0.94%) και άνοδο ψήφων κατά 19.000, η Χρυσή Αυγή 6,97% (δηλαδή άνοδο κατά 6,68%) και 420.000 περισσότερους ψηφοφόρους και η ΔΗΜΑΡ, δηλαδή ένα κόμμα που δεν είχε ξανασυμμετάσχει σε εκλογές, με 6,1% και 386.000 ψήφους. (Βούλγαρης, Νικολακόπουλος 2014: 19-20, Σταθόπουλος Π, 2014: 63-68).

Αναμφίβολα τα αποτελέσματα των εκλογών του Μαΐου του 12 αποτέλεσαν ένα σοκ και κατέδειξαν ξεκάθαρα ότι η οικονομική κρίση στην Ελλάδα είχε μετατραπεί σε κοινωνική και ανοιχτά πολιτική κρίση. Ξαφνικά αποκτούσαν μεγάλη βαρύτητα και δυναμική πολιτικές δυνάμεις οι οποίες μέχρι τότε είτε διαδραμάτιζαν μικρό ρόλο είτε δεν υπήρχαν καν, ενώ, αντίθετα, ο δικομματισμός κατέρρεε. (Tsatsanis, Freire , Tsirbas 2014: 524) Το ΠΑΣΟΚ, δηλαδή ένα κόμμα που κυριαρχούσε στην ελληνική πολιτική σκηνή για δεκαετίες διότι ηγεμόνευε στα λαϊκά στρώματα και έπαιζε κομβικό ρόλο στην ενσωμάτωσή τους στο αστικό πολιτικό σύστημα, γνώρισε την εκλογική συντριβή. Επίσης αποδοκιμάστηκε και η ΝΔ η οποία σημείωσε την χαμηλή εκλογική της επίδοση στην πολιτική ιστορία του τόπου, αφού η δυσαρέσκεια που υπήρχε για το ΠΑΣΟΚ δεν οδήγησε τους ψηφοφόρους στο να την υποστηρίξουν. Επομένως, για πρώτη φορά από το ‘82 και μετά, ο δικομματισμός δεν μπόρεσε να αυτοαναπαράγει τον

εαυτό του. Αυτό δε ευνόησε τον ΣΥΡΙΖΑ, ο οποίος μπόρεσε να σημειώσει υψηλά ποσοστά σε κατηγορίες ψηφοφόρων στις οποίες δέσποζε το ΠΑΣΟΚ όπως οι μισθωτοί του δημόσιου τομέα (22,1%), οι άνεργοι (21,5%), οι φοιτητές και οι σπουδαστές (19,2%), οι μισθωτοί του ιδιωτικού τομέα (18,9%) και οι ελεύθεροι επαγγελματίες (17,8%) (Σακελλαρόπουλος 2014: 153).

Βέβαια, δυνητικά το ΠΑΣΟΚ μπορούσε να ξανακερδίσει την εμπιστοσύνη των κοινωνικών αυτών στρωμάτων. Όμως, οι εκλογές του Ιούνη του '12 κατέστησαν σαφές ότι δεν πρόκειται να υπάρξει επιστροφή στην προ του Μάη του 12 κατάσταση. Ουσιαστικά έδειξαν ότι πλέον ο ΣΥΡΙΖΑ και όχι το ΠΑΣΟΚ θα αποτελεί τον ένα από τα δύο πυλώνες του κομματικού συστήματος στην χώρα και ότι το πλαίσιο στο οποίο από εδώ και πέρα θα διεξάγεται το πολιτικό και εκλογικό παιχνίδι θα είναι πολυκομματικό. Για αυτό άλλωστε οι Βούλγαρης, Νικολακόπουλος θεωρούν ότι όχι μόνο οι εκλογές του Μαΐου, αλλά και οι εκλογές του Ιούνη μπορούν να αποκληθούν «εκλογές σεισμός», διότι ικανοποιούν και τις τέσσερις προϋποθέσεις που ορίζουν το τι είναι αρχετυπικά οι τελευταίες, δηλαδή: Πρώτον, το να υπάρχει ένα σχετικά σταθερό κομματικό σύστημα, Δεύτερον, το να λάβει χώρα ένα εξαιρετικό γεγονός που λειτουργεί σαν έναυσμα για την ραγδαία και ριζική αλλαγή, Τρίτον, το να αποδομεί το εκλογικό αποτέλεσμα το προϋπάρχον σύστημα Τέταρτον, το να προκύψει μετά τις εκλογές ένα ριζικά διαφορετικό από το προηγούμενο κομματικό σκηνικό. (Βούλγαρης, Νικολακόπουλος 2014: 10).

5. Η αποδυνάμωση των κομματικών ταυτίσεων και οι αντιστάσεις σε αυτή την διαδικασία

Βέβαια, η αποδόμηση του πολιτικού συστήματος που προκάλεσαν οι «διπλές εκλογές» του 2012 δεν ήταν κάτι που μπορεί να αποδοθεί γραμμικά και αποκλειστικά στην οικονομική κρίση. Άλλωστε, φαινόμενα τα οποία συμβάλλουν στην υπονόμευση των δεσμών των πολιτών με τα πολιτικά κόμματα, όπως η πτώση της εμπιστοσύνης προς τους πολιτικούς θεσμούς, η αποστασιοποίηση των νέων από τα κόμματα εξουσίας και η απολιτικοποίηση, είχαν ρίζες και εκτός της υφιστάμενης αρνητικής συγκυρίας και είχαν παρατηρηθεί πολύ πριν την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης. Μάλιστα, ορισμένοι μελετητές μιλούν για έναν «αργό θάνατο» που η οικονομική κρίση τον επίσπευσε (Τεπέρογλου, Τσατσάνης 2014). Αυτό πάντως δεν αλλάζει το γεγονός ότι εξαιτίας της κρίσης: α) επιδεινώθηκε έτι περαιτέρω η (όντως προϋπάρχουσα) κρίση νομιμοποίησης των πολιτικών θεσμών β) έπεσαν ιδιαίτερα τα επίπεδα της κομματικής ταύτισης τα οποία μέχρι και την έναρξη της περιόδου του Μνημονίου είχαν διατηρηθεί σχετικά υψηλά παρά το ότι διαρκώς μειωνόταν η εμπιστοσύνη που έδειχναν οι πολίτες προς τους πολιτικούς θεσμούς.

Η οικονομική κρίση λοιπόν διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην αποδόμηση του παραδοσιακού πολιτικού συστήματος και στο να αλλάξουν οι Έλληνες εκλογικο-πολιτική συμπεριφορά άρδην, αποταυτιζόμενοι από τα μέχρι το 2009 «μεγάλα κόμματα». Από την άλλη όμως, διόγκωσε και τις τάσεις περιχαράκωσης του δικομματισμού που είχαν φανεί και πριν την κρίση και που παρατηρείται σε ομάδες όπως οι υψηλότερες ηλικιακές ομάδες, οι ομάδες

χαμηλότερου μορφωτικού επιπέδου, ο οικονομικά ανενεργός πληθυσμός (με την εξαίρεση των ανέργων) και ο αγροτικός πληθυσμός. Στις εκλογές του 12 δηλαδή φάνηκε καθαρά ότι είναι οι κατεξοχήν απομακρυσμένες από τις διαδικασίες κοινωνικοοικονομικού εκσυγχρονισμού ομάδες που συγκροτούν κατά βάση τους τελευταίους θύλακες του (παλιού) δικομματισμού.

Όντως τα δεδομένα που προκύπτουν από τις εκλογές φαίνεται να αντικρούουν τον ισχυρισμό των πρώην μεγάλων κομμάτων ότι αποτελούν τους βασικούς εκφραστές των πιο δυναμικών και εξωστρεφών τμημάτων της ελληνικής κοινωνίας. Σύμφωνά με το exit poll της Opinion: Α) το ένα τρίτο των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ και το 36% των ψηφοφόρων της ΝΔ είναι 65 ετών και πάνω. Μεταξύ δε των ψηφοφόρων που θεωρούν ότι είναι κοντά με το κόμμα που ψηφίζουν, τα ποσοστά των 65 ετών και άνω είναι 41 και 42% αντίστοιχα. Β) ενώ μόλις το 11% των ψηφοφόρων του ΣΥΡΙΖΑ διαθέτει επίπεδό μόρφωσης που δεν ξεπερνά τις έξι τάξεις του δημοτικού, το ποσοστό των ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ και της ΝΔ που δεν διαθέτουν δευτεροβάθμια εκπαίδευση είναι 31% και 30% αντίστοιχα. Γ) το ποσοστό των κομματικά ταυτισμένων ψηφοφόρων του ΠΑΣΟΚ που το επίπεδό τους μόρφωσης τους δεν ξεπερνά τις έξι τάξεις του δημοτικού είναι 37% και της ΝΔ 35% ενώ, αντίθετα, στον ΣΥΡΙΖΑ το ποσοστό πέφτει στο 9%. Δ) η επαγγελματική ομάδα των αγροτών υπερεκπροσωπείται στο ΠΑΣΟΚ και την ΝΔ. Μεταξύ των ψηφοφόρων που εργάζονται στον πρωτογενή τομέα, το ΠΑΣΟΚ πήρε το 19% των ψήφων και η ΝΔ το 26%. Αντίστοιχη δε υπεραντιπροσώπευση σε αυτή την επαγγελματική κατηγορία υφίσταται και στο επίπεδο της κομματικής ταύτισης. Το 25% των κομματικά ταυτισμένων ψηφοφόρων που ανήκουν στην συγκεκριμένη επαγγελματική κατηγορία είναι ψηφοφόροι του ΠΑΣΟΚ και 35% της ΝΔ. ε) προνομιακές για την ΝΔ και το ΠΑΣΟΚ ομάδες αποτελούν επίσης οι συνταξιούχοι και οι νοικοκυρές. Ιδιαίτερα δε μεταξύ των κομματικά ταυτισμένων συνταξιούχων ΠΑΣΟΚ και ΝΔ συγκεντρώνουν υψηλά ποσοστά της τάξης του 60% -ενώ επίσης αποσπούν περίπου το 50% των νοικοκυρών που δήλωσαν κοντά στο κόμμα που ψήφισαν (Τεπέρογλου, Τσατσάνης 2014: 56-57).

Βέβαια, η διαδικασία αποευθυγράμμισης, βασικός παράγοντας εκκίνησης της οποίας ήταν η οικονομική κρίση, συνεχίζεται και σήμερα. Αυτό φυσικά σχετίζεται και με το ότι, όπως είδαμε παραπάνω, τα συναισθήματα που κυριαρχούν είναι η οργή και η ανασφάλεια και όχι η απελπισία. Οι άνθρωποι ναι μεν είναι απαισιόδοξοι για το μέλλον, το φοβούνται, αλλά δεν έχουν φυσικοποιήσει την κανονικότητα που δημιούργησε η κρίση, ελπίζουν ότι η πολιτική αλλαγή μπορεί να οδηγήσει και σε θετική κοινωνική αλλαγή.

Σύμφωνα με την έρευνα της ALCO, αυτοί που κυρίως δηλώνουν ότι άλλαξαν την εκλογική τους συμπεριφορά ήταν οι 35-45 (69%), οι ελεύθεροι επαγγελματίες (68%), οι άνεργοι (65%), οικιακά (66%). Όσον δε αφορά τους ελεύθερους επαγγελματίες και τους ανέργους, αυτό δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαίο. Άλλωστε, αποτελούν τις δύο ομάδες του πληθυσμού που κατεξοχήν διακατέχονται από το αίσθημα της οργής. Από την άλλη, τυχαίο δεν μπορεί να θεωρηθεί το ότι η ηλικιακή ομάδα

που κατά κύριο λόγο δηλώνει ότι άλλαξε εκλογική συμπεριφορά είναι οι 35-44. Οι ανήκοντες σε αυτή την κατεξοχήν παραγωγική ηλικία είναι που βιώνουν πιο άμεσα την άσχημη κατάσταση που υπάρχει στην ελληνική αγορά εργασίας και πιο αρνητικά το ότι δεν μπορούν να διασφαλίσουν την οικονομική τους ανεξαρτησία και, άρα, να μπορέσουν να αναλάβουν οικογενειακές υποχρεώσεις.

6. Οικονομική κρίση και πτώση της εμπιστοσύνης στους ευρωπαϊκούς θεσμούς

Την περίοδο της κρίσης δεν μειώθηκε η εμπιστοσύνη των Ελλήνων μόνο προς τους εγχώριους θεσμούς, αλλά και προς την ΕΕ. Βέβαια, η κοινή γνώμη εξακολουθεί να εμπιστεύεται τους ευρωπαϊκούς θεσμούς περισσότερο από τους εγχώριους. Ωστόσο, δεν είναι δυνατόν να αμφισβητηθεί ότι είναι πολύ σημαντικό το πλήγμα που, εξαιτίας της κρίσης, δέχτηκαν οι σχέσεις εμπιστοσύνης που είχαν οικοδομηθεί μεταξύ της ελληνικής κοινής γνώμης και των ευρωπαϊκών θεσμών ήδη από την εποχή εισόδου της χώρας στην τότε ΕΟΚ. Σύμφωνα με το Ευρωβαρόμετρο, ενώ τον Νοέμβριο του 2009 το 56% των Ελλήνων είχαν θετική εικόνα για την ΕΕ, σήμερα το ποσοστό των Ελλήνων που δηλώνουν ότι εμπιστεύονται την ΕΕ είναι μόλις 23%, δηλαδή το χαμηλότερο πανευρωπαϊκά! Αυτό δε σχετίζεται άμεσα με το ότι: Α) το 78% των Ελλήνων πολιτών θεωρούν υπεύθυνη για την πολιτική λιτότητας που ασκείται από το 2009 και μετά την ΕΕ Β) Οι Έλληνες είναι περισσότερο από όλους τους ευρωπαίους πολίτες, απαισιόδοξοι για το μέλλον της Ευρώπης, (EL:60%, EU28:37%).

Εξαιτίας λοιπόν της επικράτησης της αίσθησης ότι η ΕΕ κινείται σε λάθος δρόμο και ότι έχει μεγάλες ευθύνες για το πώς έχει διαμορφωθεί σήμερα η οικονομική κατάσταση στην χώρα, η ελληνική κοινωνία έχει μετατραπεί από μια από τις πιο θετικά διακείμενες κοινωνίες απέναντι στην ΕΕ, στην πιο αρνητικά διακείμενη: πλέον το ποσοστό των ελλήνων που δεν εμπιστεύονται τους ευρωπαϊκούς θεσμούς είναι το χαμηλότερο στην ΕΕ. Αυτό όμως δεν καθιστά την Ελλάδα κάποιου είδους εξαίρεση του κανόνα. Με άλλα λόγια, δεν πρέπει να υποθέσουμε ότι στις υπόλοιπές χώρες της ΕΕ δεν έχει μειωθεί η εμπιστοσύνη της κοινής γνώμης στην ΕΕ. Όπως άλλωστε επισημαίνει το Eurofound (2013:5,6), από το 2009 και μετά ολοένα και λιγότεροι ευρωπαίοι εμπιστεύονται τόσο την ΕΕ όσο και τις εγχώριες κυβερνήσεις και τα εγχώρια κοινοβούλια. Με άλλα λόγια, την περίοδο της κρίσης παράλληλα με την μείωση της υποστήριξής για τους εγχώριους πολιτικούς θεσμούς μειώνεται και η εμπιστοσύνη στην ΕΕ. Από την άλλη βέβαια, στις περισσότερες χώρες η κοινή γνώμη εξακολουθεί να εμπιστεύεται περισσότερο την ΕΕ. Όμως, η αύξηση του ευρωσκεπτικισμού έχει μεγαλύτερη δυναμική από την κρίση απονομιμοποίησης των εγχώριων πολιτικών θεσμών ακόμα και σε αυτές τις χώρες, ώστε διαρκώς να μειώνεται η διαφορά ανάμεσα στα ποσοστά των πολιτών που εμπιστεύονται την ΕΕ και στα αντίστοιχα ποσοστά των πολιτών που εμπιστεύονται τους εγχώριους θεσμούς (Eurofound 2013:5).

Όντως, αν και όχι στο βαθμό που συμβαίνει στην Ελλάδα, σε όλες τις χώρες μέλη αυξάνεται η δυσπιστία των πολιτών

έναντι της ΕΕ, ιδίως δε εκείνων που ανήκουν στις ευάλωτες κοινωνικές ομάδες που δυσκολεύονται να τα φέρουν πέρα λόγω έλλειψης πόρων (όπως πχ άνεργοι, επισφαλείς εργαζόμενοι, άτομα με δάνεια που δυσκολεύονται/αδυνατούν να ξεπληρώσουν τα δάνεια τους). Από την άλλη βέβαια, εξακολουθούν να υφίστανται εθνικές ιδιαιτερότητες. Αυτό δε, σύμφωνα με το Eurofound, οφείλεται στο ότι η δημοτικότητα της ΕΕ σε μια χώρα επηρεάζεται από παράγοντες όπως το ποια είναι η οικονομική κατάσταση της χώρας και το πόσο ποσοστό του πληθυσμού είναι εθελοντές. Ουσιαστικά δηλαδή η εικόνα της ΕΕ είναι καλύτερη στις χώρες όπου η οικονομία πάει καλά και μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού δραστηριοποιείται εθελοντικά για κάποιο σκοπό και χειρότερη στις χώρες που συμβαίνει το αντίστροφο (Eurofound 2013: 11-13).

Επίλογος

Όπως είδαμε παραπάνω, η οικονομική κρίση μετατράπηκε σε κρίση εμπιστοσύνης, λόγω του εγκλωβισμού της ελληνικής οικονομίας στο κυρίαρχο, διεθνώς, νεοφιλελεύθερο μοντέλο οικονομικής πολιτικής. Όμως, η χώρα δεν μπορεί να ξεπεράσει πετυχημένα την κρίση εάν οι πολίτες δεν παραχωρήσουν την εμπιστοσύνη τους στους πολιτικούς θεσμούς, δηλαδή τους θεσμούς εκείνους που μπορούν να προωθήσουν τις διαρθρωτικές αλλαγές που έχει ανάγκη η χώρα,. Επομένως δεν μπορεί να παραμένει κανείς ότι η πολιτική εσωτερικής υποτίμησης που εφαρμόζεται τα τελευταία πέντε χρόνια μπορεί να οδηγήσει στην έξοδο από την κρίση. Για αυτό και τόσο οι πολιτικοί θεσμοί όσο και η κοινωνία ευρύτερα θα πρέπει: πρώτον, να εγκαταλείψουν το κυρίαρχο μοντέλο που ταυτίζει τον όρο διαρθρωτικές αλλαγές με την δημοσιονομική πειθαρχία, τις ιδιωτικοποιήσεις και την αποδόμηση των εργασιακών σχέσεων και του κράτους πρόνοιας, διότι δεν λαμβάνει υπ' όψιν ότι η χαμηλή ανταγωνιστικότητα της ελληνικής οικονομίας συνδέεται άμεσα με τις δομικές αδυναμίες του ελληνικού παραγωγικού συστήματός (όπως την αργή και τεχνολογικά ανεπαρκή ανάπτυξή του) και την παρασιτική κουλτούρα της επιχειρηματικής ελίτ Δεύτερον, να αναζητήσουν μια νέα αναπτυξιακή στρατηγική, η οποία δεν θα προωθεί μόνο την δημοσιονομική εξυγίανση (σαν να είναι δυνατόν να διαχωριστεί η δημοσιονομική πολιτική από την τεχνολογική- βιομηχανική), αλλά θα προωθεί συνολικά την παραγωγική αναδιάρθρωση της ελληνικής οικονομίας. (Αργείτης, Νικολαίδου2014: 9-12).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αργείτης, Γ., Δαφέρμος, Γ., Νικολαίδη, Μ., (2011) Κρίση δημόσιου χρέους στην Ελλάδα. Αιτίες και προοπτικές, Επιστημονική Έκθεση 4, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ.

Αργείτης, Γ, Νικολαίδη, Μ., (2014). Οικονομική κρίση και παραγωγική αναδιάρθρωση στην Ελλάδα. Ο ρόλος της μεταποιητικής βιομηχανίας, Μελέτη 28, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ.

Βούλγαρης, Γ, Νικολακόπουλος, Η (2014), «Εισαγωγή: Ο διπλός σεισμός του 2012», στο Βούλγαρης, Γ, Νικολακόπουλος, Η (επίμ) *2012: Ο διπλός εκλογικός σεισμός,* Αθήνα: Θεμέλιο, σελ 9-31.

Eurofound (2013), *Political trust and civic engagement during the crisis*, Publications Office of the European Union, Luxembourg.

European Commission, (2010). *Standard Eurobarometer* No *72, Report -Public Opinion in the European Union* (Fieldwork: Oct.-Nov. 2009 Publication: Feb. 2010).

European Commission, (2011). *Standard Eurobarometer* No *76, First Results: Report - Public Opinion in the European Union, TNS Opinion & Social* (Fieldwork: Nov. 2011, Publication: Dec. 2011).

European Commission, (2012). *Standard Eurobarometer* No *78, First Results: Report - Public Opinion in the European Union, TNS Opinion & Social,* (Fieldwork: Nov. 2012, Publication: Dec. 2012).

European Commission, (2013). *Standard Eurobarometer* No *80, Report -Public Opinion in the European Union, TNS Opinion & Social,* (Fieldwork: Nov. 2013, Publication: Dec. 2013).

European Commission, (2014). *Standard Eurobarometer* No *82, Report -Public Opinion in the European Union, TNS Opinion & Social,* (Fieldwork: Nov. 2014, Publication: Dec. 2014).

Ευρωπαϊκή Επιτροπή(2014), Τακτικό Ευρωβαρόμετρο No *82. Κοινή γνώμη στην Ευρωπαϊκή Ένωση, Φθινόπωρο 2014. Εθνική* ανάλυση*:* Ελλάδα*.*

Exadaktylos, T, Zahariadis, N, (2012), «Policy implementation and Political Trust: Greece in the age of austerity», GreeSE paper No 65, London: The Hellenic Observatory, LSE.

Fukuyama, F. (1998). Εμπιστοσύνη: οι κοινωνικές αρετές και η δημιουργία της ευημερίας. Αθήνα: Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνης.

Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ (2011), *Η Ελληνική Οικονομία και η Απασχόληση. Ετήσια Έκθεση 2011,* Αθήνα.

Ιωακείμογλου, Η., (2011). Κόστος εργασίας, περιθώρια κέρδους και ανταγωνιστικότητα στην Ελλάδα (1995-2009), Αθήνα: Ινστιτούτο Εργασίας της ΓΣΕΕ.

Καζάκος, Α, (2011), « Από τις συλλογικές συμβάσεις στη βία των ατομικών συμβάσεων εργασίας», σε Κρίση και Εργασία, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα της ΕΣΥΕΑ, σελ 20-32.

Καζάκος, Π. (2001). Ανάμεσα σε κράτος και αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα 1944-2000. Αθήνα: Πατάκης.

Karamessini,M., (2012) «Sovereign debt crisis: an opportunity to complete the neoliberal project and dismantle the Greek employment model», σε Lehndorff, S (επίμ)., *A triumph of failed ideas. European models of capitalism in the crisis,* Brussels: ETUI.

Κονιόρδος, Σ, (2013), «Οικονομική κρίση και κοινωνική κρίση εμπιστοσύνης», σε **Ζαμπαρλούκου**, **Σ και Κούση**, **Μ**, (**επιμ**.) **Κοινωνικές Όψεις της Κρίσης στην Ελλάδα**. Αθήνα: Πεδίο, 2013

Κουζής, Γ, (2010), «Η πορεία της νεοφιλελεύθερης απορρύθμισης της εργασίας και το άλλοθι της κρίσης», σε ***Ο χάρτης της κρίσης****. Το τέλος της αυταπάτης, Αθήνα, Τόπος, σελ 191-221.*

Κουζής, Γ (2011), « Το εργασιακό τοπίο στην Ελλάδα μετά το μνημόνιο», σε Κρίση και Εργασία, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα της ΕΣΥΕΑ, σελ 34-43.

Κουστένης, Π, (2014), «Αποδόμηση και αναδόμηση των εκλογικών ταυτίσεων. Η κοινωνιολογική ανίχνευση του Λεκανοπεδίου», στο Βούλγαρης Γ, Νικολακόπουλος Η (επίμ) *2012: Ο διπλός εκλογικός σεισμός*, Αθήνα: Θεμέλιο σελ 84 123.

Λιαλιούτη, Ζ & Μπιθυμήτρης, Γ, (2013), «Κρίση, ηγεμονία και ΜΜΕ. Το παράδειγμα ΣΚΑΙ/Καθημερινής», Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης, Ιούλιος, τ 40, σελ 139-173.

Louri, H & Pepelasis-Minoglou, I. (2002) «A hesitant evolution: industrialization and deindustrialization in Greece over the long run», *Journal of European Economic Studies* 31 (2), p.p 321-348.

Markantonatou, M, (2012), «The State and Modes of Regulation in Greece from the Post-War Period to the 2009 Financial Crisis», *Journal of Balkan and Near Eastern Studies,* 14 (4) pp 416-432.

Μαρσέλλου, Α., Μπασιάκος Γ, (2013). Υπερχρεωμένα νοικοκυριά και ελληνική οικονομία, Μελέτη 10, Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ.

Μητρόπουλος, Α, (2013), Η κοινωνία στο απόσπασμα. Τρίτο Μνημόνιο: Η βίαιη εσωτερική υποτίμηση, Αθήνα: Λιβάνης.

Misztal, B. (1998). *Trust in Modern Societies*. Cambridge: Polity Press.

Milios, J and Ioakimoglou, E. (2005), «Capital accumulation and profitability in Greece (1964–2004)», *Proceedings of the INEK-2005 Conference on Sustainable Development*, Nicosia, July, 23-24.

Muro, D, Vidal, G (2014) «Who is to Blame? Political Mistrust and the Great Recession in Southern Europe», unpublished.

Tsakalotos, E. (1998). «The political economy of social democratic economic policies: the PASOK experiment in Greece», *Oxford Review of Economic Policy*, 14(1), p.p 114-138.

Παπαδόγαμβρος, Β, (2006), Πολιτικές και προγράμματα απασχόλησης, ΙΝΕ ΓΣΕ-Ε-ΑΔΕΔΥ.

Papadopoulos, T & Roumpakis, A (2013). "Familistic welfare capitalism in crisis: social reproduct ion and anti-social policy in Greece", *Journal of International and Comparative Social Policy*, 29:3, p.p 204-224.

Pelagidis, T. (2010) «The Greek paradox of falling competitiveness and weak institutions in a high GDP growth rate context (1995–2008)», GreeSE paper No 38, London: The Hellenic Observatory, LSE.

Roth, F, Nowak-Lehmann D, F. Thomas, O (2011), «Has the financial crisis shattered citizens' trust in national and European governmental institutions? Evidence from the EU member states,1999-2010»,CEPS Working document, No. 343, CEPS

Σακελλαρόπουλος**, Σ. (2001)** Η Ελλάδα στη μεταπολίτευση. Πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις**. Αθήνα: Λιβάνης.**

Σακελλαρόπουλος, Σ,(2014), Κρίση και κοινωνική διαστρωμάτωση στην Ελλάδα του 21ου αιώνα, Αθήνα: Τόπος.

Σταθόπουλος, Π., (2014) «Η απορρύθμιση του κομματικού συστήματος», σε Βούλγαρης, Γ, Νικολακόπουλος, Η (επίμ) *2012: Ο διπλός εκλογικός σεισμός,* Αθήνα: Θεμέλιο σελ 61-81.

Τεπέρογλου, Ε, Τσατσάνης, Μ, (2014), «Η επίσπευση ενός αργού θανάτου. Κομματικές ταυτίσεις και το τέλος του δικομματισμού», στο Βούλγαρης, Γ, Νικολακόπουλος, Η (επίμ) *2012: Ο διπλός εκλογικός σεισμός,* Αθήνα: Θεμέλιο σελ 33-60.

Tsatsanis, E, Freire, A, Tsirbas, Y (2014), «The Impact of the Economic Crisis on the Ideological Space in Portugal and Greece: A Comparison of Elites and Voters», *South European Society and Politic*s, 19, (4),p.p 519–540.

Public Issue. (2014), Η ετήσια έρευνα της *Public Issue* για τους Θεσμούς. Δείκτες εμπιστοσύνης 2007-2014.

ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΙΝΕ/ΓΣΕΕ

26 Ιανουαρίου 2015
Συμμετοχή του ΙΝΕ *(Απόστολος Καψάλης)* σε συζήτηση για το που διοργάνωσε το Κοινωνικό Στέκι Πετρούπολης. Θέμα της συζήτησης ήταν «Τι σημαίνει το νέο ασφαλιστικό»;

ΙΝΕ/ΓΣΕΕ
Ιουλιανού 24, Τ.Κ. 104 34
Κωδ. 3385